Länsstyrelsen
i Jönköpings län

Meddelande nr 2017:24

Minnen vid vatten

Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua år 2016 – Silverån

Minnen vid vatten

Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua år 2016 – Silverån

Meddelande nr 2017:24

Meddelande	nummer 2017:24
Referens	Mikael Karlsson, Mattias Sörensen Kulturmiljöenheten, Miljö- och samhällsbyggnads-avdelningen. Februari, 2016
Kontaktperson	Mikael Karlsson Direkttelefon 010-22 36294, mikael.f.karlsson@lansstyrelsen.se. Anders Kraft, 010-2236295, anders.kraft@lansstyrelsen.se Länsstyrelsen i Jönköpings län.
Webbplats	www.lansstyrelsen.se/jonkoping
Fotografier	Mikael Karlsson. Om inte annat anges i bildtexten.
Omslagsbild	Stensatt dammvall med utskov från dammen vid Hulta såg.
Kartmaterial	Utdrag ur digitala fastighetskartor och historiska kartor är återgivna enligt tillstånd: © Lantmäteriet Utdrag ur berggrundskartor är återgivna enligt tillstånd: © Sveriges Geologiska Undersökning Utdrag ur fornminnesregistret är återgivna enligt tillstånd: © Riksantikvarieämbetet Övriga detaljer och GIS-skikt: Länsstyrelsen Jönköping
ISSN	1101-9425
ISRN	LSTY-F-M—17/24--SE
Upplaga	30 exemplar.
Tryckt på	Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2017
Miljö och återvinning	Rapporten är tryckt på miljömärkt papper
Kulturmiljöer vid vatten	Projektet har medfinansierats av Havs och vattenmyndigheten genom anslag 1:12 Åtgärder för havs-och vattenmiljö.

© Länsstyrelsen i Jönköpings län 2017

Förord

Föreliggande rubricerad rapport tar vid efter rapporteringen av Minnen vid vattnet – inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua – Årån och Solgenåarna, Bruzaån, Gnyltån och Sällevadsån. Tabergsån, Kallebäcken och Kåperydsån samt - tolv Vätterbäckar- , Röttleån samt Hjorsetån, Hylletoftaån, Vämmesån och Tidan Farstorpaån, Skärvetaån, och Gårdvedaån (Emåns avrinningsområde). Storån, Västerån och Älgabäcken, Nissans huvudfåra, Nissans biflöden samt Helge å.

Rapporten ingår i en löpande rapportserie benämnd **Minnen vid vatten** med en underrubrik som anger vilka vatten som inventeringen avser. Föreliggande rapport redovisar objekt och kulturmiljöer utmed **Silverån** i Eksjö kommun.

Projekt Kultur Aqua startade år 2004 som ett samarbete mellan Länsstyrelsen i Jönköpings län, arbetsförmedlingen och Jönköpings läns museum inom projektet skog och historia. Inventering av västra Vätterbäckarna, Tabergsån, Huskvarnaån och Nissans övre lopp ägde rum åren 2004-2006.
För att kunna tillämpa ett system för kulturvärdesbedömning på de inventerade vattendragen framtogs en rapport år 2009. Syftet var att identifiera och presentera ett vattendrag utifrån flera olika bedömningar där hänsyn tas till fornlämningar, bebyggelselämningar, industrimiljöer och andra faktorer som kan bidra till en **helhetsvärdering av vattennära kulturlämningar.**

Stora delar av det förberedande arbetet innan själva fältinventeringen har inneburit kart-studier av lantmäteriets historiska kartor från mitten av 1600-talet och framåt. De historiska kartorna har varit den primära källan för inhämtning av ny kunskap från bortglömda lämningar. Denna forskning har även gett ett intressant tidsdjup åt föränderliga processer vid vattnet. En viktig källa i arbetet har varit kontakterna med privatpersoner, hembygdsföreningar samt museer. Dessa har bidragit med uppgifter som inte gått att få fram via äldre skifteskartor eller det digitala fornlämningsregistret.

Genomförda inventeringar påvisar att många kulturmiljöer inte varit dokumenterade och registrerade. Även inom kända bruks- och kulturmiljöer har det visat sig att antalet lämningar ökat markant jämfört med tidigare kunskapsläge.
Föregående års inventeringar har som tidigare visat på att riktade inventeringar är nödvändiga för att ta fram fullgoda kulturmiljöunderlag i länets utpekade vattendrag för biotop-vårdande åtgärder och återställning av vandringshinder för vattenlevande fauna.

I dagsläget är knappt 40 % av länets vattendrag inventerade vilket visar behovet av en fortsatt inventering under de kommande åren. Först när 100 % av de biotopkarterade vattendragen är kulturmiljöinventerade, har Jönköpings län uppfyllt sin del av miljömålet levande sjöar och vattendrag.

Vi står inför en omvälvande period på grund av en ändring i Kulturmiljölagen och begreppet fornlämning. Lagändringen, med ett åldersrekvisit satt till år 1850, innebär att lämningar och **verksamheter äldre än år 1850 har ett ökat skydd,** vilket omfattar de flesta äldre kvarnmiljöer som utgör fornlämning. Begreppet fornlämning ersätter det tidigare begreppet fast fornlämning.
Den största utmaningen blir att sprida informationen av den nya lagändringen i alla led, inte minst till de som arbetar med projektering, planering, tillsyn och utförande av biotop-återställande åtgärder i våra vattendrag.

Under åren 2013 -2017 har inventeringsarbetet resulterat i att följande vattendrag har publicerats, planeras publiceras i rapportserien Minnen vid vatten:

- 2013: Bruzaån, Gnyltån och Sällevadsån Tabergsån, Kallebäcken och Kåperydsån samt de tolv västra Vätterbäckarna (Habo och Jönköpings kommun).
- 2015: Hjorsetån, Hylletoftaån, Vämmesån, Tidan samt Toftaån.
- 2016: Farstorpaån, Skärvetaån, Gårdvedaån och Nissans huvudfåra.
- 2017: Storån, Västerån och Älgabäcken samt Helgeå, Silverån, Nissans biflöden samt Emåns och Lagans huvudfåra.

Rapporterna i rapportserien **Minnen vid vatten** kan laddas ned från Länsstyrelsen via Jönköpings webbplats: http://www.lansstyrelsen.se/jonkoping/Sv/publikationer/rapporter/2016

Rapporterna/underlagen ersätter inte behovet av en miljökonsekvensbeskrivning (MKB) som kan komma att krävas enligt Miljöbalken 6 kap (SFS 1998:808). Vanligen förekommande vid tillståndsprocesser för vattenverksamheter.

Däremot ska underlaget underlätta för en berörd verksamhetsutövare att beskriva befintliga kulturhistoriska värden på platsen som kan påverkas av en miljöförbättrande åtgärd.
Det är dock upp till verksamhetsutövaren att påvisa konsekvenser/effekter på den berörda kulturmiljön för olika åtgärdsalternativ. Är det en kulturmiljö med mer eller mindre höga värden och olika skyddsklassningar, ska en konsult med rätt kompetens anlitas för att belysa de planerade åtgärdernas konsekvenser.

Målet med Kultur Aqua och den fortsatta redovisningen av inventeringsarbetet för år 2017 och kommande år är att öka kunskapsutbytet mellan olika verksamheters områden och att minimera risken för konflikter mellan natur- och kulturvärden till följd av bristande kunskapsunderlag

Det är betydelsefullt att sprida informationen om den nya lagändringen i alla led, inte minst till de som arbetar med projektering, planering, tillsyn och utförande av biotopåterställande åtgärder i våra vattendrag som hyser många kulturhistoriska värden.

Mattias Sörensen
Enhetschef

Mikael Karlsson
Antikvarie

Innehållsförteckning

Förord **5**

Sammanfattning **8**

Inledning **10**

Bakgrund **10**
Syfte och målsättning **11**
Metod **12**
Typmiljöer - vattendrag **13**
Kulturmiljölagen och fornlämningar - en uppdatering **14**
Hydrologin i det äldre landskapet **15**

Inventeringsresultat Silverån **22**

Vattendraget 23
Ortnamnsforskningen 24
Natur och geologi 25
Fisket 28
Fornlämningsbilden 29
Industrihistoria 31
Översikt av dammar och vandringshinder 32
Tidigare utpekade miljöer som berör vattendraget 34
Silveråns objekt och miljöer **35**
Värdering enligt system Kultur Aqua kulturhistoriska objekt och miljöer 92
Grupp 1. Kulturhistoriskt värdefull miljö 99
Grupp 2. Kulturhistoriskt värdefull lämning 101
Grupp 3.Lämning med måttligt kulturhistoriskt värde 102
Typmiljöer – Motivering 104
Rekommendation **105**

Referenser **106**

Källor och Litteratur 106
Arkiv och webbplatser 107
Kartmaterial 107
Otryckta källor 108
Övriga källor 108

Sammanfattning

Den del av Silverån i Jönköpings län som omfattades av inventeringen hösten 2015, våren 2016, benämns oftast **Silverån övre** och är, i likhet med alla vattendrag, ett sötvatten som drivs genom landskapet av gravitationen, från högre belägna områden till lägre områden för att vanligen utmynna i ett större vattendrag, en insjö eller hav. I detta fall via Emån som utmynnar i Östersjön vid Em, söder om Oskarshamn.

Silveråns källa kan spåras till Byasjön på gränsen mellan Ydre kommun (Östergötlands län) och Eksjö kommun (Jönköpings län) ca 10 kilometer sydväst om Svinhult. Silveråns totala längd är ca 75 kilometer. Den delsträcka som rinner genom Jönköpings län är ca 20 kilometer. Silverån ligger i Emåns avrinningsområde som är 109 kvadratkilometer stort, varav 89 % består av skogsmark och 3 % av sjöytor.

Ån rinner först några kilometer åt norr, in i Östergötland och passerar sjön Boen därefter passerar ån genom sjöarna Börlingen, Gnöstasjön, Rösjön och den långsträckta Åsjön, innan den passerar länsgränsen in i Kalmar län. Vattendraget utgör, under drygt två mil, länsgräns mellan Jönköpings län och Kalmar län och möter sitt största biflöde Bruzaån, söder om Mariannelund. Silverån passerar därefter tätorterna Lönneberga, Silverdalen, Hultsfred och Målilla innan den mynnar i Emån vid Rosenfors.

Behovet har visat sig vara stort för att kartlägga kulturmiljöer som är i riskzonen att skadas i samband med faunaförbättrande åtgärder i vattendragen. Generellt är kunskapsläget dåligt om kulturhistoriska lämningar vid vatten och inventeringen bidrar även med ett kunskapslyft för berörda bygder.

Syftet med inventeringsarbetet är att lokalisera, identifiera, dokumentera och klassificera tidigare okända lämningar med anknytning till vattendrag. Nyupptäckta fornlämningar registreras i fornlämningsregistret (FMIS). Påträffade kulturlämningar analyseras och förs in i en databas, som tillsammans med en rapport utgör underlag för ärendehantering inom myndigheten. De fortsatta inventeringarna har även nu skett i Länsstyrelsens regi.
Fältarbetet har under hösten 2015 och 2016 koncentrerats till Silverån i länets östra del samt Lagans huvudfåra söder om Jönköping.

Inventeringsprojektet går under benämningen Kultur Aqua och är finansierat med anslaget 7:2, bidrag till kulturmiljövård från Riksantikvarieämbetet. Inventeringen av kulturmiljöerna är en del av arbetet med miljökvalitetsmålet **levande sjöar och vattendrag**.

Vi befinner oss i en omvälvande period på grund av en ändring i Kulturmiljölagen och begreppet **fornlämning**. I och med lagförändringen, med ett åldersrekvisit satt till **år 1850**, är de flesta äldre kvarnmiljöer fornlämningar därmed lagskyddade.

Den största utmaningen blir att sprida informationen av den nya lagändringen i alla led, inte minst till de som arbetar med projektering, planering, tillsyn och utförande av biotopåterställande åtgärder i våra vattendrag som hyser många värden. Andra objekt utgörs av **industriminnen**, är delar av **riksintressen** för kulturmiljö, är av kommuner utpekade bevarandevärd**a** miljöer samt andra typer av kulturmiljövärden.

De lämningar och miljöer som ligger i direkt anslutning vid vattnet har värderats enligt den modell som framtagits för ändamålet: **KulturAqua – System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag** Värderingen tar hänsyn till samtliga kulturhistoriska lämningar. (Länsstyrelserna i Jönköpings län; Meddelande 2009:46).

Utifrån de enskilda objektens värde har vissa miljöer kulturhistoriska kvalitéer som gör dem extra skyddsvärda. Dessa miljöer utgör underlag för klassning av hela vattendrag utifrån det kulturhistoriska perspektivet och benämns **typvattendrag/typmiljöer**.

I juni 2014 presenterade Vattenverksamhetsutredningen sitt slutbetänkande gällande utredningen om att dagens regler för vattenkraftverk och andra vattenverksamheter är omoderna och behöver ses över. Utredningen har påverkan på Havs och Vattenmyndighetens (HaV) arbete med ökad biologisk mångfald i rinnande vatten och indirekt kulturmiljöerna utmed vattendragen.

Målet med inventeringsarbetet är att få fram ett bra dokumentationsunderlag av kultur-miljöer i anslutning till de vattendrag som kommer att åtgärdas genom restaureringsarbeten enligt länsfiskeplanen. En mer nyanserad helhetsbild ska bidra till en ökad historisk kunskapsnivå, så att bättre hänsyn kan tas i områden med extra höga kulturvärden i samband med restaureringsarbeten utmed vattendrag.

Den kulturhistoriska inventeringen av Silverån övre har resulterat i dokumentation av 20 objekt/lämningar. Av dessa bedöms 3 objekt vara kulturhistoriskt värdefulla miljöer, 6 objekt kulturhistoriskt värdefull lämning samt 6 objekt som bedömts vara lämningar med måttligt kulturhistoriskt värde.

Enligt utvärderingsmodellen för klassning av typvattendrag/typmiljö bedöms Silverån övre vara ett vattendrag motsvarande **Typ II**.

Typ II: Innebär att det finns flera ensamliggande lämningar med tidigare verksamhet som inte har någon gemensam koppling utöver att de använder samma vattendrag. Lämningarna kan vara från olika tider eller ligga geografiskt åtskilda. Till denna kategori objekt räknas **15** objekt/lämningar.

Oavsett utredningens resultat ska **särskild hänsyn** tas vid lämningar och miljöer som utgör **fornlämningar** då ingrepp i och vid fasta fornlämningar **kräver tillstånd** enligt 2 kapitlet § 12 och 13 kulturmiljölagen. Om något objekt skulle beröras bör ett **samråd ske i god tid** med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet om vad som är lämpligt.
Generellt gäller **samråd med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet** om vad som är lämpliga åtgärder. Vid vattendraget finns enskilda fornlämningar med skydd enligt Kulturmiljölagen. Här behövs därför tidigt samråd och tillståndsprövning för att utföra en åtgärd.

Utmed aktuell delsträcka av Silverån har Emarps kvarn, Hulta såg samt Tyresbo kvarn inventerats av länsstyrelsen i Kalmar län inom projekt **INVÄVA**.

Inledning

Länsstyrelsen i Jönköpings län sökte år 2014 bidrag från Riksantikvarieämbetets anslag 7:2 - Bidrag till kulturmiljövård. Medel beviljades år 2015 och projekt Kultur Aqua kom att fortsätta med redan påbörjade inventeringar i Jönköpings län. De fortsatta inventeringarna har skett i Länsstyrelsens regi. Fältarbetet utmed Silverån övre har ingått i dessa inventeringar. Nytt för år 2014 är att medel för inventeringen även beviljats av Havs- och Vattenmyndigheten (HaV) för en treårsperiod (2014-2016). Medlen från HaV är knutna till länsövergripande projekten Kulturmiljö och vattenförvaltning SÖVD (Södra Östersjöns vattendistrikt) och VaKul (Västerhavets vattendistrikt).

Bakgrund

Kultur Aqua genomförs inom ramen för miljökvalitetsmålet ”Levande sjöar och vattendrag”. Länsstyrelsen har under åren 2004-2006 drivit ett liknande projekt i samarbete med Jönköpings läns museum och arbetsförmedlingen. Under denna period inventerades de Västra Vätterbäckarna, Tabergsån, Huskvarnaån och Nissans övre lopp.

Under år 2010 inventerade Länsstyrelsen i Jönköpings län Solgenåarna med ett antal biflöden i Eksjö och Vetlanda kommuner samt mellersta Årån i Värnamo kommun. Det finns ett stort behov att kartlägga de vattendrag som tidigare biotopkarterats och värderats ur naturssynpunkt. Idag är kunskapsläget gott avseende naturvärdena i de utpekade vattendragen och mindre vad gäller de kulturhistoriska värdena. En generell problematik är att kulturvärden riskerar att skadas i de vattendrag som inte är inventerade. En negativ följd kan även vara att kulturhistoriska värden kommer in för sent i en planering och projektering av biotopförbättrande åtgärder.

Dessa kan exempelvis innebära utläggning av sten, död ved, byggande av fiskväg eller utrivning av dammvallar som kan ha kulturhistoriska värden. Kulturvärden riskerar även att skadas av exploatering i samband infrastrukturella projekt som berör vattennära miljöer. Vanliga lämningar som påträffades under tidigare inventering är äldre kvarngrunder, dammvallar, industriella lämningar, sågar, äldre brolämningar, flottningsrännor och tidiga vattenkraftverk. Enstaka förhistoriska lämningar som fossila åkrar, gravar från järnåldern och boplatser är ytterligare exempel.

Många av dessa lämningar har inte alltid varit allmänt kända eller registrerade i fornlämningsregistret. Följaktligen har de riskerat att skadas vid restaureringsåtgärder. Kartläggningen av dessa miljöer har därför visat sig mycket värdefull i samverkansfrågan kring ingrepp och åtgärder i vattendrag.

Naturavdelningen på Länsstyrelsen i Jönköpings län har sedan tidigare pekat ut vattendrag med behov av kvalitetshöjning genom förbättrande åtgärder. Åtgärderna innebär bland annat bättre vandringsvägar för fisk och bättre förhållanden för flora och fauna. På sikt ska det gynna biotopvärdena för de utvalda vattendragen.

De utvalda vattendragen är biotopkarterade enligt det nationella systemet System Aqua, framtaget av Naturvårdsverket. Detta system innebär att vattendragen är identifierade, karaktäriserade och naturvärderade. Värderingsdelen innebär en bedömning av vattendragens naturlighet, förekomst av raritet samt artrikedom.

Speciella förhållanden av positiv eller negativ art som kan påverka vattendragens bedömning behandlas. Arbetet innebär även lokalisering av nyckelbiotoper i anslutning till vattendragen.

För att kunna värdera kulturmiljöerna på samma vattendrag framtogs en rapport år 2009 för att underlätta detta arbete (Länsstyrelsen meddelande 2009:46). Värderingen innebär en poängsättning av de enskilda lämningarna som kan tänkas beröras av åtgärder för biotopförbättring.
Värderingen innebär även att specifikt värdefulla miljöer eller objekt kan pekas ut som extra skyddsvärda i områden där intressen mellan natur och kultur sammanfaller. Slutligen karaktäriseras hela vattendraget ur kulturmiljösynpunkt och rekommenderade åtgärder och restriktiviteter ges till dem som utför de biotopförbättrande arbetena i extra kulturkänsliga områden.

De ovan nämnda värderingarna ska även vara till grund eller hjälp för **länsfiskeplanen**, vilken syftar till att bedöma vilka områden som är mest skyddsvärda för fisken och fisket i länet. Arbetet med länsfiskeplanen genomförs i samverkan med fiskets intressenter inom Jönköpings län.

Syfte och målsättning

Syftet med inventeringsarbetet är att lokalisera, identifiera, dokumentera och klassificera tidigare okända vattenanknutna lämningar. Nyupptäckta fornlämningar förs in i fornlämningsregistret (FMIS). Påträffade kulturlämningar analyseras och förs in i en databas, som tillsammans med en rapport kommer att utgöra underlag för ärendehanteringen inom myndigheten.

Varje vattendrag bedöms var för sig med hänsyn till dess övergripande värde. Ett annat syfte är att analysera och diskutera vilka problem och konflikter som kan uppstå mellan motstående intressen. En modell ska även tas fram för uppföljning av natur- och kulturmiljövärden i sjöar och vattendrag. Tanken är att effektivt följa upp eventuella effekter av återställningsarbeten.

Målet är att få fram ett bra **dokumentationsunderlag av kulturmiljöer** i anslutning till de vattendrag som kommer att åtgärdas av restaureringsarbeten enligt länsfiskeplanen. En mer nyanserad helhetsbild ska bidra till en ökad historisk kunskapsnivå, så att bättre hänsyn kan tas i områden med extra höga kulturvärden i samband med restaureringsarbete av vattendrag.

Resultaten i Kultur Aqua kan efterhand riktas mot en mer lokal nivå som kommuner, hembygdsföreningar, turistbyråer och bibliotek genom bl. a faktablad och skyltning av kulturhistoriskt värdefulla miljöer.

Metod

En viktig del av arbetsmetoden utgörs av **arkivstudier**. Den primära källan till nyligen påträffade och inventerade lämningar utgörs av historiska kartor av olika slag. Dessa utgörs av äldre geometriska jordeböcker, skifteskartor, rågångskartor, avsöndringskartor m.fl. Originalkartorna finns inskannade och är tillgängliga via Lantmäteriets digitala tjänst **Historiska kartor**. Direkt analys och identifiering av äldre verksamheter är möjliga på ett snabbt och effektivt sätt direkt på datorskärmen. Vid behov rektifieras eller passas de äldre kartorna in digitalt mot fastighetskartan. Alla kartor skrivs ut för att kunna ta med i fältinventeringsjobbet.

Andra källor kan vara äldre litteratur som berör lokala inventeringar. Kommunala kultur-historiska inventeringar, industri-inventeringar och övriga befintliga underlag vävs in i en övergripande analys för varje vattendrag. En källa som gett relativt stort utslag i nyregistrerade lämningar är personliga kontakter och möten med lokala **hembygdsföreningar** och kulturengagerade privatpersoner och berörda **markägare**, vilka utgör en viktig kunskapsbank. Stundtals har dessa engagerats i fältarbetet och i framtagande av värdefulla skrivna källor.

Fältarbetsfasen innebär att identifierade miljöer enligt historiska kartor och andra källor special-inventeras. En mer direkt inventering sker vid de skärningspunkter som finns med naturintressen i vattendragen, framför allt vandringshinder för fisk och vattenlevande organismer. I regel utgörs hindren av dammvallar till kvarnar och vattenkraftverk eller regleringsdammar. Påträffade lämningar registreras i regel antingen som **fornlämning** eller **övrig kulturhistorisk lämning**. I enskilda fall kan objekt vara av senare tid och värderas som industriminnen eller sentida lämningar som anses bidra till vattendragets helhetsanalys.

Kriteriet för inventeringen är att lämningarna antingen är relaterade till en **vattenbaserad näring** eller ligger **inom ca 100 meter från vattnet**, oavsett vilken kulturhistorisk intressant lämningstyp den än utgör. Även mindre bäckar och biflöden som sträcker sig flera kilometer bort från vattendragets huvudfåra, räknas in med samma inventeringsmetodik.
Samtliga oregistrerade lämningar som inte syns i dagens kartmaterial har mätts in med DGPS för kvalitet och precision. Data har därefter redigerats i Esris programvara **Arcmap** 9.3.1 Arc Editor. Samtliga lämningar har även fotograferats med digitalkamera och beskrivits enligt gängse inventeringsmetoder.

Den **sammanfattande analysen** och **redovisning av påträffade objekt** presenteras i denna delrapport. Varje vattendrag bedöms i sin helhet men ibland kan det vara aktuellt med särskilt utpekade kulturvärdessträckor. Sådana sträckor kan utgöra samlade förindustriella lämningar, värdefulla kulturmiljöer och fornlämningar. Områden som berör både naturvärdesbedömningar och objekt värderade inom Kultur Aqua, studeras särskilt.

Eventuella områden eller sträckor där ytterligare behov av utredning finns, anges specifikt. För varje vattendrag finns en beskrivning av lämningar, kända intressen, beteckningar och eventuellt förekommande utpekade miljöer. Mer komplexa miljöer eller enstaka värdefulla kulturmiljöförekomster anges enligt den princip som beskrivits i rapporten Kultur Aqua – system för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag. (Länsstyrelsen meddelande 2009:46).

Typmiljöer - vattendrag

Typvattendrag bör ändras till **Typmiljöer** – de är framför allt ett redskap för analys, gruppering av enskilda objekt och avgränsning av hela kulturmiljöer. I Kultur Aqua lyfter man för typ III – V fram funktionsmässiga samband utifrån det systemteoretiska tänket ”kulturmiljösystem”; avgränsning bör även ske utifrån många **historiska tidsskikt** samt miljöer med en **mångfald av uttryck** för vattnets kulturhistoriska betydelse.

Ett vattendrag kan delas in i flera typer av vattendrag:

I: Orörda vattendrag. Inom dessa vattendrag är den mänskliga påverkan minimal och få eller inga spår av mänsklig aktivitet finns.

II: Vattendrag med ensamliggande lämningar. Vattendraget innehåller spår av mänsklig verksamhet men de enskilda lämningarna har ingen gemensam koppling utöver att de använder samma vatten. Lämningarna kan vara från olika tider eller geografiskt åtskilda.

III: Vattendrag med system av lämningar. Hela eller stora delar av vattendraget innehåller lämningar som bildar ett system som har haft ett syfte, till exempel flottningslämningar.

IV: Vattendrag med komplexa lämningar. Det kan vara att ett vattendrag innehåller ett stort antal lämningar med olika funktion men som ändå hänger samman och bildar ett system.

V: Vattendrag i en större helhet. De flesta vattenanknutna aktiviteter har interagerat med ett omland men i vissa fall blir kopplingen mellan vattendraget och omlandet ännu tydligare.

Begreppet **lämning** bör ändras till de mer neutrala begreppen **objekt** eller **anläggning**. En annan slutsats var att det ur värderingssynpunkt kan finnas en poäng att **särskilja** ruinmiljöer/miljöer med **lämningar** från miljöer med **kvarstående byggnader**. Vid vattendragen är det väldigt vanligt med bara ruiner/lämningar, men deras kvalitativa egenskaper kan skilja sig ganska mycket åt.

För att beskriva **ruinskick** och **kvarvarande överbyggnader** används här tre undertyperkategorier vilka tydliggör vad som avses:

A **Ruin,** avser objekt/miljöer med lämningar **utan** kvarvarande överbyggnader i trä eller andra material.

B Objekt eller miljö **med** någon form av **överbyggnad kvar** i trä eller annat material. Gäller även om objektet är en bro som används eller är bevarad.

C Anvisar en miljö där **både** ruiner **och** byggnader finns blandade.

Ovan nämnda underkategorier skrivs in vid indelningen av miljöer och objekt i de tre grupperna:

1) Kulturhistoriskt värdefull miljö,

2) Kulturhistoriskt värdefull lämning

3) Lämning med måttligt kulturhistoriskt värde.

Kulturmiljölagen och fornlämningar - en uppdatering

Sedan 1 januari år 2014, har det som tidigare kallats Kulturminneslagen ändrat namn till Kulturmiljölagen. Vissa revideringar och förtydliganden har skett av Kulturmiljölagen, framförallt är den viktiga förändringen i 2 kapitel § 1a att se som en betydande förstärkning av äldre vattenverksamheters lagskydd om dessa utgörs av fornlämningar. Även begreppet fornlämning har ändrats, från att tidigare haft benämningen fast fornlämning heter det nu **fornlämning** (se SFS 1988:950).

Förutsedda effekter av denna ändring av fornlämningsbegreppets åldersrekvisit, det vill säga **lämningar/ruiner tillkomna eller hävdade innan år 1850**, är en ökad handläggning på länsstyrelserna. Dels kommer det att krävas fler beslut/tillstånd för ingrepp i fornlämning enligt Kulturmiljölagens 2 kapitel § 11 – 13 i samband med vattenverksamhetsärenden och biotopåterställande åtgärder i vattendragen.

Dels kommer det krävas tidiga samråd enligt Miljöbalken för att synka denna lagstiftning med Kulturmiljölagens krav. För att hela handläggnings- och samrådsprocessen ska vara rättssäker, krävs det att alla parter som hanterar/berör fornlämningar vid vatten beaktar lagstiftningen.

Om så inte skulle vara fallet, riskeras överträdelse, det vill säga brott mot kulturmiljölagen. Länsstyrelsen har idag plikt att anmäla sådana brott, därför är det av stor vikt att kunskapen om lagstiftningen sprids i alla led; inom länsstyrelsevärlden, kommuner, utförare av biotopåterställningar, konsulter, markägare som innehar en äldre vattenverksamhet på sin tomt etc.

En fornlämning har skydd enligt Kulturmiljölagen även om fornlämningen inte är känd eller registrerad i fornminnesregistret. Detta innebär att även om kunskapsunderlag för kulturmiljöer saknas för ett vattendrag, kan utrivning av dammar inte äga rum utan att ha föregåtts av ett samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Saknas underlag ska sådant tas fram för berörda åtgärder i samband med förprojektering och projekteringsarbetet. Ofta är detta ett krav som ska ingå i miljöarbetet.

Hydrologin i det äldre landskapet

Innan utdikningar och uträtningen av åar och sjösänkningar som präglade det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet, fanns vatten närvarande i landskapet på ett helt annat sätt än idag. Flödena bäckar och åar varierade med årstiderna liksom idag men med större variation. I det historiska kartmaterialet framgår detta i beskrivningar som att kvarnarna användes ”höst och vår eller eljest när stor flod är”.

Först när fördämningar av vattenreservoarer ovanför kvarnar och andra vattendrivna industrier konstruerades, kunde kvarnsäsongen förlängas och flödena regleras. Genom utdikning av mossar och kärr kunde vatten, som annars stod kvar i landskapet, avledas och användas som en kraftresurs. Kartor från tiden före den agrara revolutionen (slutet av 1700-talet) visar ett landskap som till stor del präglades av mader, mossar och kärr, ofta intill åar och vattendrag som översvämmades regelbundet.

Skvaltkvarnar, hjulkvarnar, sågkvarnar och lämningar efter dessa verksamheter, är den vanligaste lämningstypen utmed vattendragen i Småland. Vattenkvarnar har funnits i Sverige åtminstone sedan 1200-talet. Redan under medeltiden försökte de stora jordägarna – adelsmännen, de kyrkliga institutionerna och kronan – att motverka böndernas egna husbehovskvarnar. Ju fler bönder som var hänvisade till att mala mot avgift, "tull", i en av de stora jordägarnas kvarnar, desto större ekonomisk förtjänst gjorde kvarnägaren.

Från slutet av 1400-talet till början av 1800-talet var därför anläggandet av nya kvarnar, både husbehovs- och tullkvarnar, omgärdat av olika lagar och restriktioner. Man prövade noga varje ansökan om att få anlägga en ny kvarn, så att den inte skulle konkurrera med någon äldre kvarn eller orsaka skada för någon annan genom förändringar av vattenflödet. Tidvis gjordes försök att helt förbjuda husbehovskvarnarna. Det minskade underlaget för tull-kvarnarna och därmed kronans skatteintäkter.

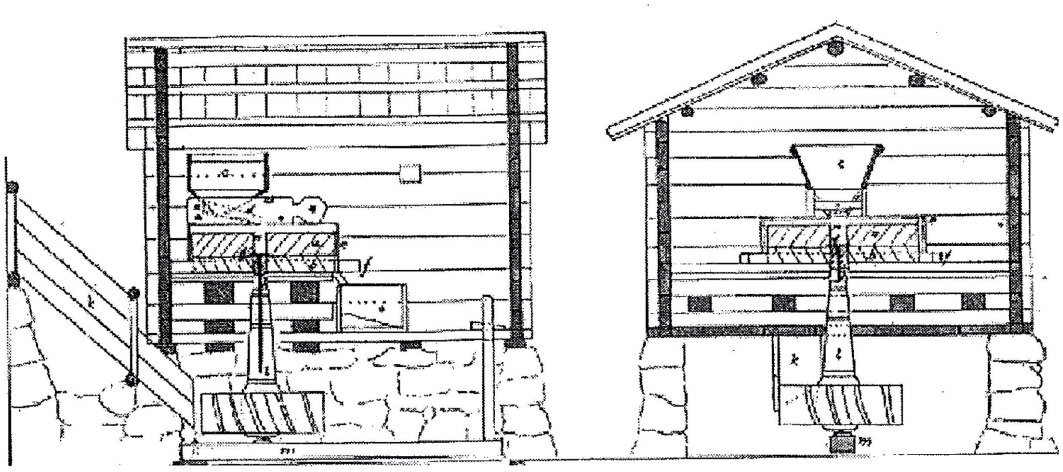

Figur 1. Exempel på en **skvaltkvarn** med lodrät axel och vattenledare

Skvaltor och hjulkvarnar; I tullkvarnsfattiga skogsbygder och där en majoritet av bönderna var självägande, fanns mindre anledning att bekämpa husbehovskvarnarna. Skvaltkvarnarna var billiga att bygga och lämpade sig väl för små spannmålsmängder och mindre vattendrag. Husbehovskvarnarna kunde också vara byggda som hjulkvarnar, men det var sällsynt. Hjulkvarnarna hade stora, stående vattenhjul på en liggande hjulaxel. Genom utväxling och trans-missioner kunde de användas för att driva flera par malstenar och/eller andra maskiner. Hjulkvarnarna krävde större vattenmängder än skvaltorna och var dyrare att uppföra. Det blev därför företrädesvis tullkvarnarna som drevs av stående hjul.

Under 1800-talet övergav alltfler bönder sina enkla husbehovsskvaltor för de mer tekniskt överlägsna tullhjulkvarnarna som både malde effektivare och gav finare mjöl. I samband med handelsliberaliseringarna under 1800-talets mitt blev det möjligt att utan hänsyn till konkurrensen med äldre tullkvarnar anlägga nya. Nu lät också de vanliga bönderna bygga större hjulkvarnar och utarrendera dem till en mjölnare. I Kronobergs län var det inte ovanligt att de nya tullkvarnarna uppfördes gemensamt av ett helt byalag.

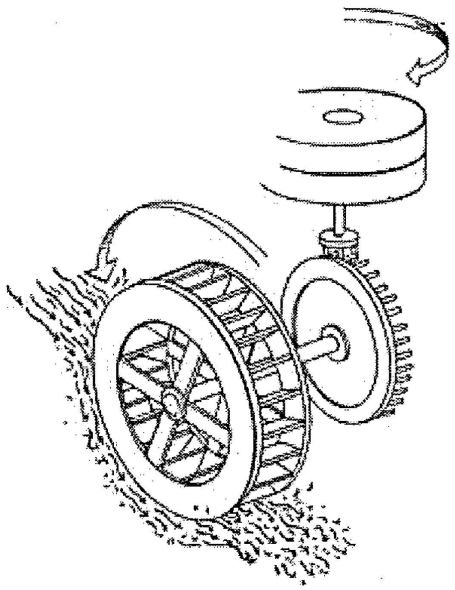

Figur 2. Exempel på hjulkvarn med horisontell axel

De flesta av länets kvarvarande kvarnbyggnader härrör från denna period vid 1800-talets mitt. Samtidigt som dessa kvarnar byggdes, började även industriella ångkvarnar med större kapacitet att uppföras. Dessa handelskvarnar köpte in säd, malde och sålde sedan mjölet till städernas ökande befolkning och bagerier. I takt med marknadsekonomins utveckling minskade bygdekvarnarnas kundunderlag stadigt.

Elektriskt drivna kvarnar och vals-stolar; För att dryga ut inkomsten hade mjölnaren ofta flera olika inkomstkällor. Ett litet jordbruk med kvarn och såg utgjorde grunden men mjölnaren kunde dessutom driva snickeri, spannmålshandel, handelsbod eller smedja. Omkring 1920 blev mjölnaren ofta bygdens första elleverantör då vattenturbinen ersatte vattenhjulen och kvarnarna försågs med generatorer.

Många äldre kvarnar fick på så vis förlängd livstid som **lokal kraftstation** till omgivande gårdar då funktionen och betydelsen som mjöl-kvarn minskade.

I takt med att elnätet byggdes ut under 1920- och 30-talen tillkom eldrivna kvarnar inne i stationssamhällena. Närheten till järnvägen gav bättre transport- och avsättningsmöjligheter. De nya elektriskt drivna kvarnarna utrustades med moderna maskiner vals-stolar med plansiktar som kunde mala ett mjöl lika vitt och fint som "köpemjölet" och allt fler vattendrivna kvarnar utkonkurrerades. De som överlevde moderniserades ofta med vals-stolar.
Genom att det nya maskineriet krävde tre våningar på höjden byggdes kvarnarna på med en våning eller med tornliknande utbyggnader.

Under efterkrigstiden minskade behovet av kvarnar som en följd av livsmedelsindustrins och jordbrukets omvandling mot större enheter. Bygdekvarnarnas verksamhet hade under 1900-talet i allt höge utsträckning koncentrerats till malning av fodersäd. Nu införskaffade bönderna egna eldrivna hammarkvarnar, vilket berövade bygdekvarnarna även denna marknad. Bara ett fåtal kvarnar överlevde 1960-talet. Detta drabbade även de eldrivna kvarnarna, som blev ganska kortlivade.

Nickesågar, ramsågar och cirkelsågar; Vid nästan alla kvarnar har det bedrivits någon form av sågdrift. Den äldsta sågtypen, Nicke-sågen, hade ett sågblad infäst i en ram av trä. Vid mitten av 1800-talet infördes ramsågar med flera blad som i ett moment kunde klyva stocken i flera brädor. Ramsågarna var effektiva, men lämpade sig främst för stordrift.

Då de ställts in för vissa virkesdimensioner och timmerbredder var det relativt omständligt att ställa om dem. Fram emot sekelskiftet 1900, då tekniken att tillverka tunna och starka sågklingor blivit tillräckligt förfinad, blev det därför vanligt att man vid de mindre sågarna installerade cirkelsågar, som var mer flexibla.

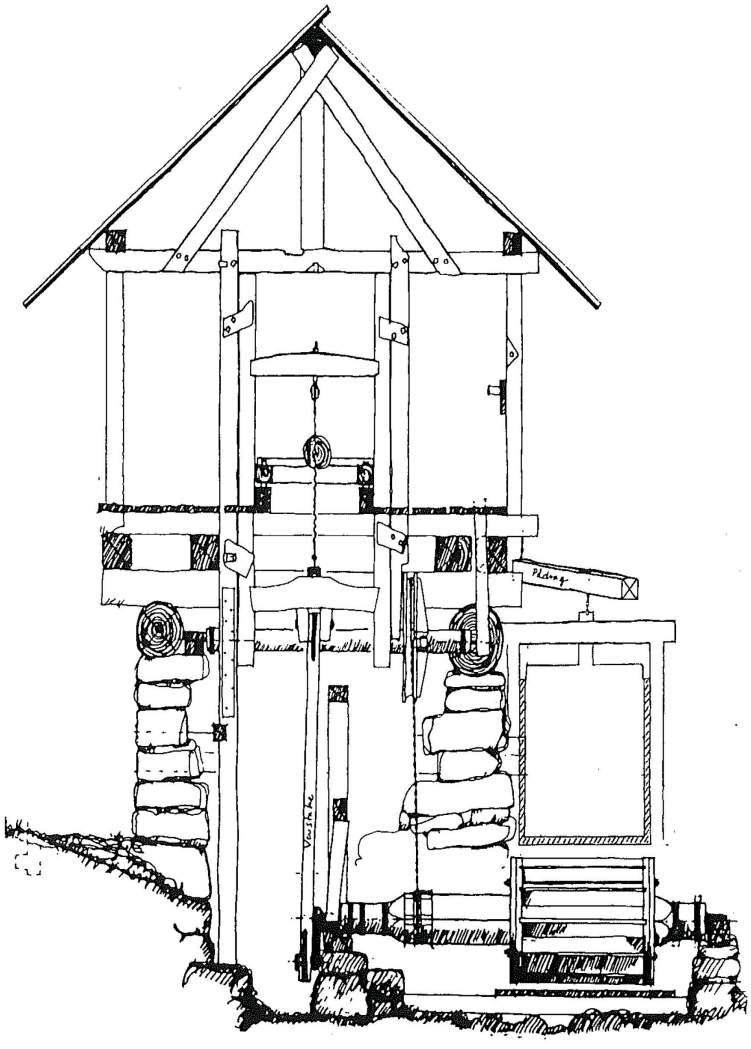

Ritning över Brunnsbacka sågkvarn i Södra Unnaryd, utförd av Per Lindroos 1984. Ur S Unnaryd-Jälluntofta Fornminnes- och Hembygdsförenings skrift om kvarnen, 1984. - T h ett grovt sågblad.

Figur 3. Illustration ur Då och Nu 1996 (Nässjö hembygdsråd)

Figur 4. Exempel på restaurerad skvaltkvarn med vattenränna och liggande vattenhjul. (Töllstorps industrimuseum, Gnosjö)

Figur 5. Vattenhjul till tråddrageri. Töllstorps industrimuseum, Gnosjö.

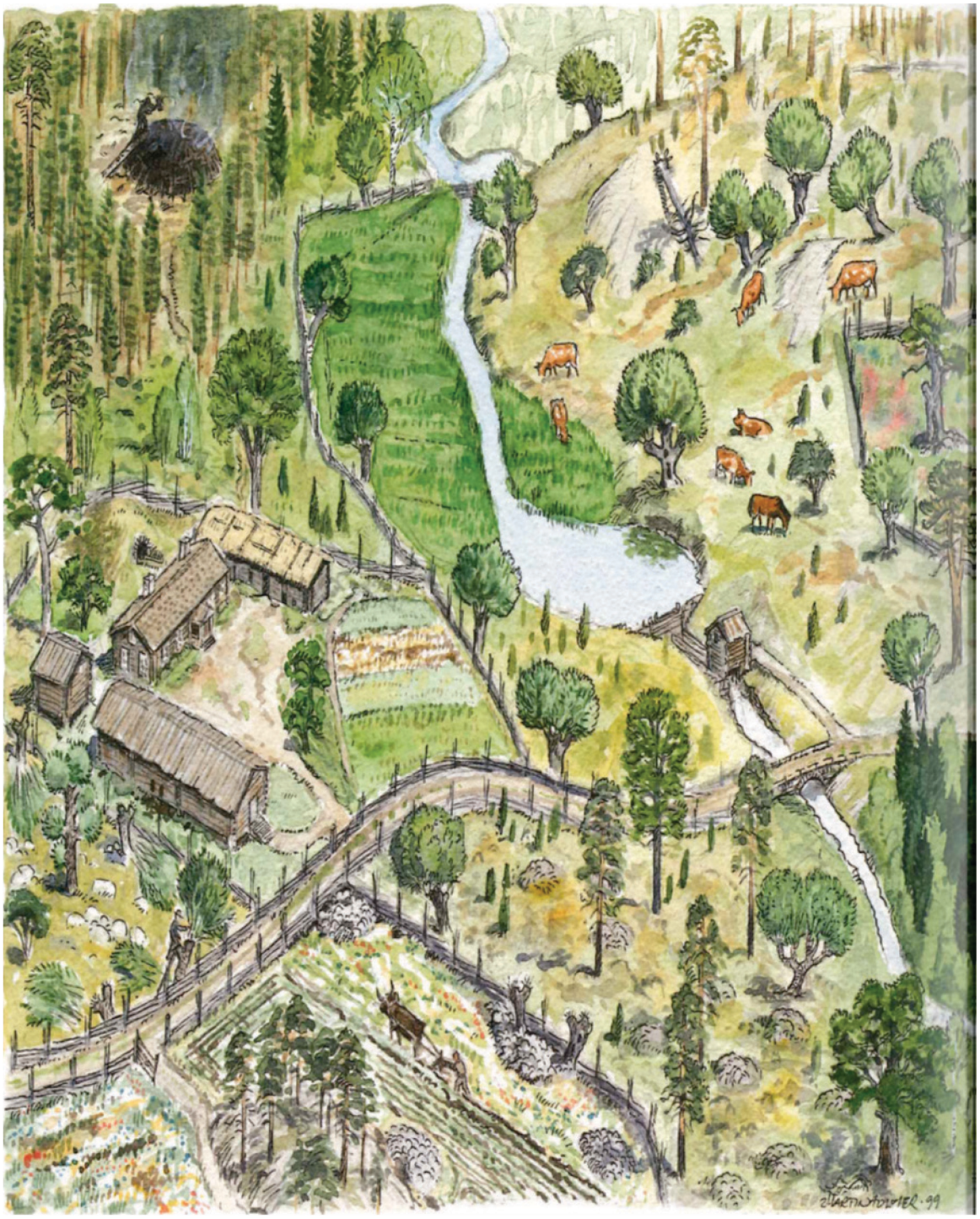

Figur 6. Landskapets utseende under 1700-talet. (Illustration Martin Holmer, Grönare skog, Skogsstyrelsen 1999)

För 200 år sedan brukades landskapet intensivt. Arealen åker, ängs och hagmark var betydligt större än idag. Träden i ängen hamlades regelbundet och utnyttjades liksom myren för foder till boskapen. Skogen betades av husdjur. Svedjebruk var vanligt. Framställning av kol och tjära var en viktig näring som krävde mycket ved. Under 1800-talet ökade befolkningen på landsbygden och det var nödvändigt att röja ny mark för odling. Då skapades många odlingsrösen och stenmurar. I utkanten av byn, eller på utmarken, anlades torpen.

Figur 7. Landskapets utseende i nutid. (Illustration Martin Holmer, Grönare skog, Skogsstyrelsen 1999)

Spåren från människans brukande finns till stor del kvar och är idag värdefulla för den biologiska mångfalden. Hamlade träd, ängs och hagmarker, flora och fauna knutna till svedjor och betad skog. Kulturlämningar som kvarnruiner, kolbottnar, torpruiner och odlingsrösen är mer eller mindre tydliga exempel på hur människan påverkat landskapet. Gravrösen och andra gravformer från olika tidsskeden visar att ett område varit bebott och brukats under mycket lång tid. (Spåren från förr; Grönare skog, Skogsstyrelsen 1999)

Inventeringsresultat Silverån

Figur 8. Blå linje markerar inventeringsområdet utmed Silveråns vattendrag i Jönköpings län, från sjön Börlingen och Gnöstasjön i nordväst via Mariannelund till Emarps kvarnbro i sydöst.
(Lantmäteriets vägkarta skala 1:100 000)

Vattendraget

Den del av Silverån som omfattades av inventeringen hösten 2015 benämns oftast **Silverån övre** (Se nr 11 figur 9) och är i likhet med alla vattendrag, ett sötvattendrag som drivs genom landskapet av gravitationen, från högre belägna till lägre områden och som vanligen mynnar ut i ett större vattendrag, en insjö eller hav. I detta fall via Emån som mynnar i Östersjön vid Em söder om Oskarshamn.

Silveråns källa kan spåras till Byasjön på gränsen mellan Ydre kommun (Östergötlands län) och Eksjö kommun (Jönköpings län) ca 10 kilometer sydväst om Svinhult. Silveråns totala längd är ca 75 kilometer. Ån rinner först några kilometer åt norr, in i Östergötland och passerar därefter sjön Boen och genom sjöarna **Börlingen, Gnöstasjön, Rösjön, Åsjön,** innan den passerar länsgränsen in i Kalmar län.
Vattendraget utgör, under drygt två mil, länsgräns mellan Jönköpings län och Kalmar län och möter sitt största biflöde Bruzaån söder om Mariannelund. Ån passerar tätorterna Lönneberga, Silverdalen, Hultsfred och Målilla innan den mynnar i Emån vid Rosenfors.

Den delsträcka som rinner genom Jönköpings län är ca 40 kilometer. Silverån ligger i Emåns avrinningsområde som är 109 kvadratkilometer stort, varav 89 % består av skogsmark och 3 % av sjöar.

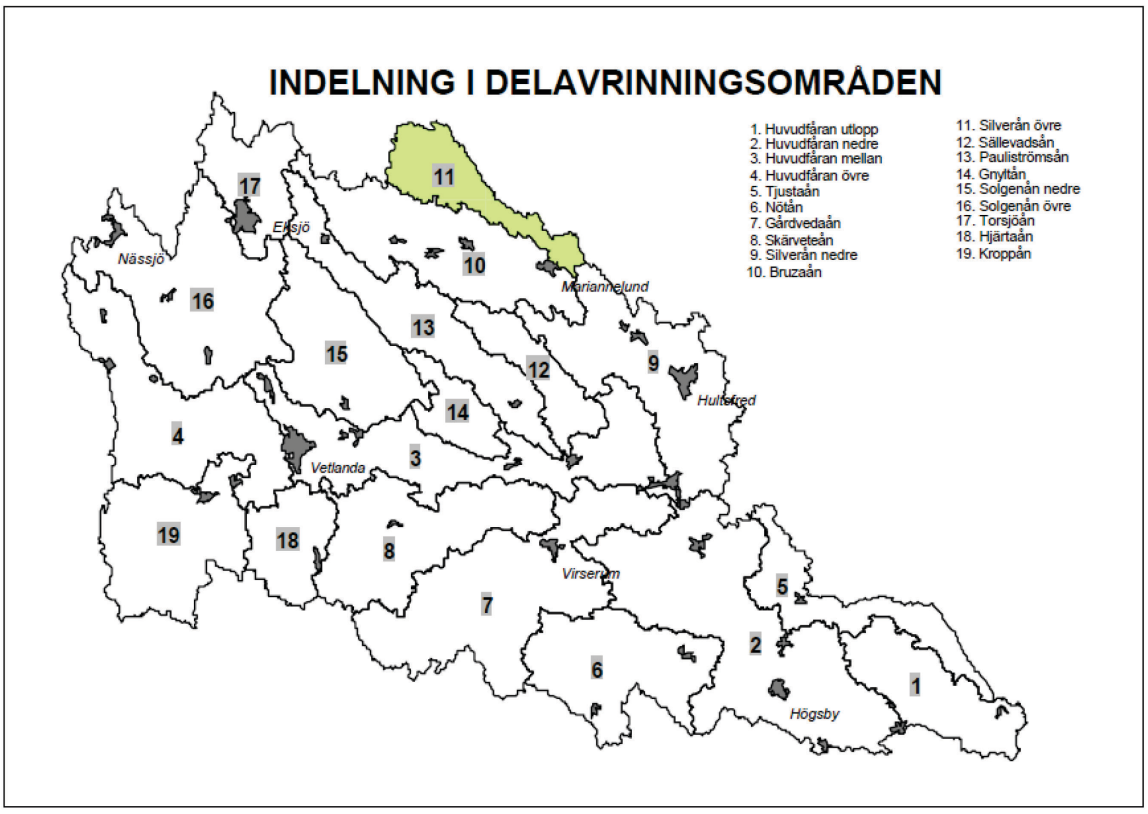

Figur 9. Emåns delavrinningsområde med område **11 Silverån övre** (grön markering).
(Emåns delavrinningsrapport; Emåprojektet.

Figur 10. Silveråns geografiska läge vid länsgränsen (röd markering) i förhållande till Emåns huvudfåra i Kalmar län. (Karta ur Bevarandeplan för Natura 2000 -område. Emåns vattensystem 2005. Länsstyrelsen Kalmar län)

Ortnamnsforskningen

Förleden är ***silver*** med efterleden **å** (vattendrag). Äldre stavning *Silfverån* (1835).
Många åar har namn efter vilken färg vattnet verkar ha, ex. Rödån, Svartån. (Agertz 2008).

Natur och geologi

Berggrunden i Emåns avrinningsområde är komplex. Det förekommer både sedimentära bergarter t. ex skiffer och sandsten, vulkaniska bergarter (t. ex porfyr, hälleflinta). Emåns avrinningsområde präglas jordarterna av morän, isälvsmaterial och hällområden.
Vattendraget domineras till största del av ett ringlande lopp med relativt stor andel strömmande vatten. Medelbredden ligger på 7 meter och vattendjupet är oftast grundare än 0,5 meter.
Silverån rinner i det aktuella inventeringsområdet i en ådal med mäktiga isälvsavlagringar, odlingslandskap och urskogsartade tallbestånd. I området dominerar tallskog. Topografin är varierande med bergväggar och skarpa höjdskillnader på 100 meter. Dalgången utmärks av för området mäktiga grusavlagringar med u-formade raviner, terrasser, åsar och dödisgropar.

I de två naturreservat (Silveråns naturreservat och Hässleby-Silverån) som bildats för att säkra övre Silveråns orörda biotop, finns urskogbiotop. I naturreservatet Hässleby- Silverån finns en långsträckt rasbrant vars berggrund består av granit och porfyr.

Effekterna av bestående mänskliga ingrepp är måttliga, omkring 15 % av vattendragets längd är rensat. Detsamma gäller för dammars och andra regleringars effekt på vattenflödet. Dammar finns för den aktuella delsträckan i Tyresbo (skvaltet), Broholm och vid Hulta såg.
De två sistnämnda utgör numera inte definitivt vandringshinder för fisk.
Ett omfattande restaureringsarbete genomfördes under början av 2000-talet. Förbättrande åtgärder vid Hulta såg och Tyresbo kvarn är planerade att ske under år 2018 genom Emåförbundet.

Vattenkvalitén är mycket hög då inga försurnings- eller övergödningsproblem finns i vattendraget. Höga kvicksilverhalter har dock uppmätts i fisk under slutet av 1990-talet.
Silverån är referensvattendrag för Emåns avrinningsområde. Ett antal nyckelbiotoper i vatten har hittats, främst 5 olika sträckor med strömmande vatten men även sjöinlopp, sjöutlopp och kulturmiljö. Silverån har biotopkarterats och naturvärdesbedömts inom Projekt Höglandsvatten.

Vattendraget har bedömts ha ett **högt naturvärde** enligt System Aqua och är inom miljömålsarbetet utpekat som ett **nationellt särskilt värdefullt vatten**. Nationella skyddsformer för Silverån övre omfattar statligt **naturreservat**, **vattenskyddsområde** samt Art och habitatdirektiv i egenskap av **Natura 2000-område**. I vattensystemet förekommer Smålands landskapsdjur Uttern. (Silveråns naturreservat, Länsstyrelsen Östergötland samt Hässleby - Silveråns naturreservat, Länsstyrelsen Jönköping).

Ett område utmed den östra sidan av Silverån, tillhörande Vimmerby kommun, är det norra området av ett tvådelat **riksintresse för naturvård** i Kalmar län med områdesnamnet **Silveråns dalgång**. Den södra delen av riksintresset ligger nedströms Mariannelund i höjd med Lönneberga och Silverdalen (Silveråns dalgång, Områdesnummer NRO08012. Länsstyrelsen Kalmar län).

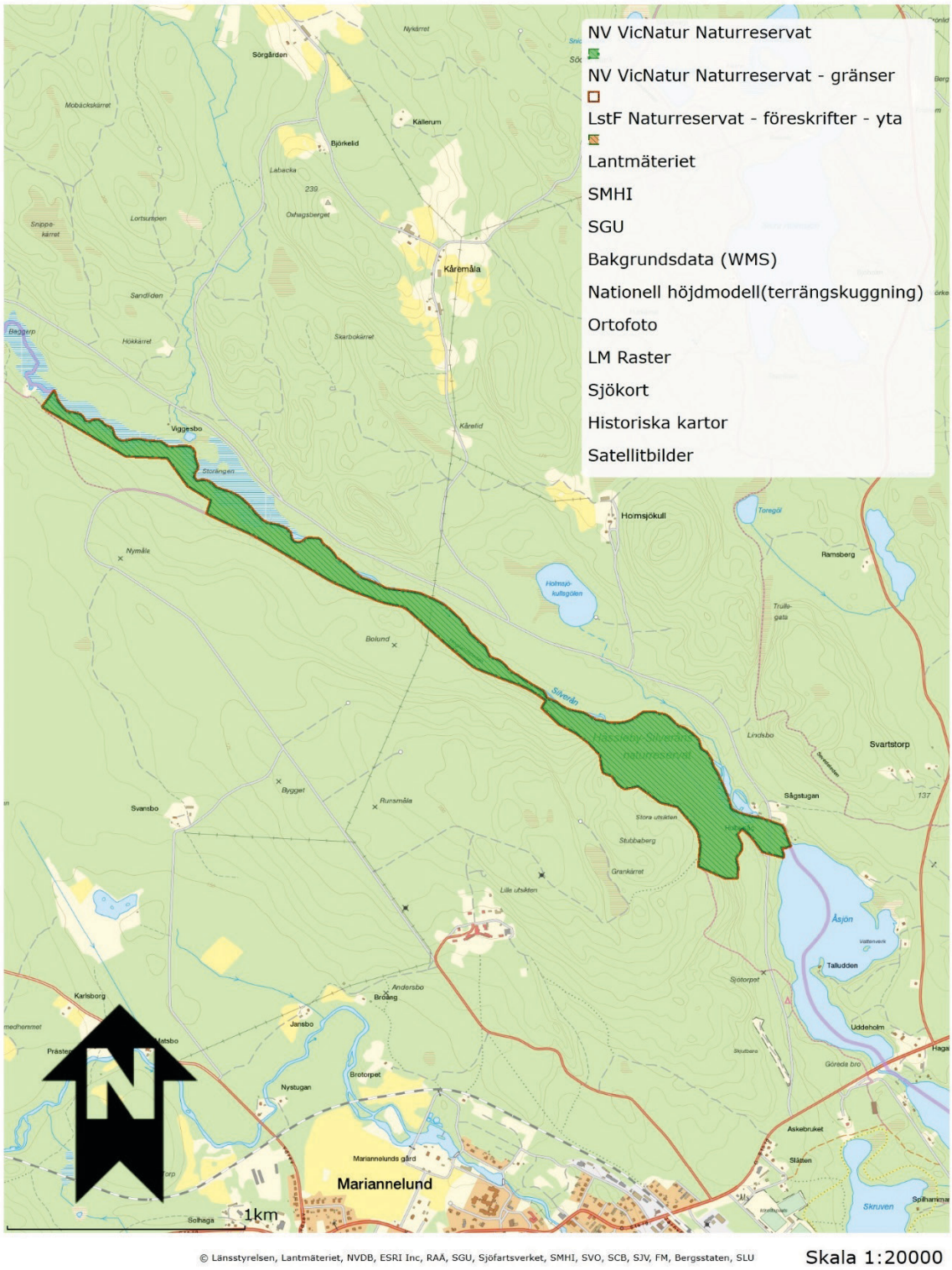

Figur 11. Hässelby- Silveråns naturreservat utmed Silverån i Jönköpings län (Web-Gis Länsstyrelsen Jönköping)

Figur 12. Riksintresse naturvård i Kalmar län; Silveråns dalgång (WebGis. Länsstyrelsen Kalmar län).

Fisket

En betydelsefull resurs utgjorde fisket, inte bara under förhistorisk tid. Uppgifter om äldre tiders fiske utmed aktuell delsträcka i **Silverån övre** är sparsamt angivet, till skillnad från biflödena närmare Emåns huvudfåra och Emån.
I de givande fiskevattnen i Emåns avrinningsområde fick såväl torpare och bönder som stormän ett viktigt ekonomiskt tillskott. Som exempel kan nämnas information ur en karta över Ryningsnäs säteri från år 1698 där sjön Ryngen i Emån beskrivs som en mycket god och långgrund fiskesjö där ”man kan bruka så många katsor och mjärde-stäk som man vill och behagar sätta”.
Lax och ål var särskilt värdefulla och deras fångstplatser var också ivrigt eftertraktade av frälset, klostren och kronan. Vasatidens fogderäkenskaper visar också att lax och ål ofta ingick i uppbörden från Emåhäradernas bönder.

Från 1600-talet finns en mångfald bevarade dokument som berättar om komplicerade tvister om laxfiskerätten mellan de olika Emåhäradernas bönder. Omkring år 1890 fanns ännu 13 fasta laxfisken i Emåns huvudfåra, nästan alla i nedersta delen av ån. Ålkistor byggdes ofta vid kvarnställena. Det finns också belägg för pärlfiske i Emåområdet såväl i huvudfåran som i biflöden som Bruzaån och Silverån nedre.(Kraft: Minnen vid vatten Meddelande 2014:33). (Dedering; Projekt typvattendrag 2005, Länsstyrelsen Kalmar län).

Silverån är ett näringsfattigt vattendrag med god vattenkvalitet från käll-området utmed hela sträckan nedströms till sammanflödet med Brusaån. Förekommande fiskarter i vattensystemet är abborre, braxen, gädda, lake, mört, ål, bergsimpa, elritsa, öring och inplanterad signalkräfta. Fram till år 1960 fanns rikligt med flodkräfta.
År 1977 lades massafabriken ner i Mariannelund vilket resulterade i att Silverån nedströms Mariannelund fick mycket bättre vattenkvalitet. (Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning, Emåns avrinningsområde. Vattenmyndigheten Södra Östersjön. Länsstyrelserna).

Flodpärlmusslan finns sparsamt genom en återintroduktion med start i mitten på 1990-talet av Länsstyrelsen i Kalmar län och Jönköpings län samt genom Emåförbundet på uppdrag av World Wildlife Foundation (2006-2008). Flodpärlmusslan försvann tidigare p g a flottning i vattendraget och medföljande dammbyggen och å-rensning av block och sten. Miljöförändring och minskat antal öring bidrog också då öringen är en viktig del i fortplantningsförmågan hos pärlmusslan i egenskap av värddjur för musslans larver.

Ån har en naturlig och opåverkad fiskfauna och bottenfauna. Sammantaget förekommer 49 olika bottenfaunaarter däribland den rödlistade dagsländan *Rhitrogena germanica*.
Vattendraget, som är klassat som **riksintresse för naturvården** och **Natura 2000-objekt**, domineras av ett ringlande lopp och hyser en rad olika arter som öring och ett litet naturligt bestånd av flodpärlmussla.
Sedan år 2000 har ett flertal åtgärder genomförts i Silverån för att återställa de flottningsrensade sträckorna och gynna öringsbeståndet. Åtgärderna omfattar bl. a biotopvård, fiskvägar och utrivning av dammar, tillförsel av död ved, flyttning av öring i systemet, bildande av naturreservat samt elfiskeundersökningar och flödesutjämnande utskov.
(Nydén. Återintroduktion av flodpärlmussla i Silverån. Emåförb. 2006-2008 slutrapport)

Fornlämningsbilden

Silverån rinner genom ett småbrukarlandskap mellan nordöstra Småland och södra Öster-götland och är det största biflödet till Emån. Utmed aktuell delsträcka i Jönköpings län och Kalmar län omges den från området uppströms och utmed vattendraget nedströms av Eksjö kommun med socknarna Ingatorp och Hässleby i Jönköpings län samt Vimmerby kommun med Rumskulla, Pelarne och Lönneberga socknar i Kalmar län.

Historiskt har skogsbruk i förening med ett kreatursinriktat jordbruk varit kännetecknade för de små gårdarna, där möjligheterna för ett storskaligt åkerbruk varit begränsade. Odlingslandskapet är därför småskaligt och mångformigt med sammanhängande skogsområden, åkrar och betesmarker, och ett stort inslag av odlingsrösen och sten- och trägärdesgårdar som ger landskapet en ålderdomlig prägel. Markerna mellan gårdarna och torpen utmed Silverån består idag av mycket skog men tidigare var landskapet här betydligt öppnare. (Restaurerade vattendrag, RAÄ kulturmiljöövervakning Rapport 2007:14).

De äldsta spåren av mänsklig bosättning i områden utmed inventerad delsträcka av Silverån finns dokumenterade i form av lösfynd från stenålder samt bronsåldersrösen Enstaka av dessa rösen ligger i närområdet till de byar som är belägna och följer de odlingsbara höjdsträckningarna utmed Silveråns västra och östra delar i Jönköpings respektive Kalmar län. Hässleby socken där dagens Mariannelund ligger mellan Brusaån och Silverån var en central plats i området för den tidiga kristendomen och omnämns i ett påvligt brev i början av 1100-talet. Hultåkra gårdar, Hornsveds by och Haddås by i Jönköpings län ligger utmed Silveråns dalgång uppströms Mariannelund.

Flera av dessa byar har ett dokumenterat medeltida ursprung. Haddås by är ett sådant exempel där den gamla byn lär ha övergivits i samband med digerdöden på 1300-talet och senare byggts upp på dess nuvarande plats (RAÄ-nummer Ingatorp 74:1). Den är idag den största radbyn i Eksjö kommun. Innan byn skiftades på 1880-talet fanns det 13 gårdar.

I anslutning till byn ner mot Silverån finns två rösen daterade till bronsålder (RAÄ-nummer Ingatorp 25:1 och 86:1). Hultåkra gårdar i Hässleby socken, är p g a välbevarad gårdsmiljö och omgivande odlingslandskap av medeltida äldre struktur, värderat som **riksintresse.** (Hultåkra F60 Hässleby sn).

Byarnas ägogränser på den västra sidan (Jönköpings län) sträcker sig ner till Silverån där man delar gräns med motsvarande by och dess ägor på den östra sidan av vattendraget (Kalmar län). Silverån är en naturlig länsgräns men även gräns-vatten mellan flera byar och enstaka gårdar. I stort sett varje by med tillträde till Silverån hade sin egen kvarn, vars lämningar kan spåras utmed vattendraget.

I anslutning till Silverån och naturreservatet finns äldre kvarn-lämningar bevarade; Attarps sågkvarn med damm, dammvall (RAÄ-nummer Svinhult 8:1) samt lämningar av kvarn och damm (RAÄ-nummer Svinhult 71:1). Dessa berörs dock inte av denna redovisning.

Se följande kartor figur 17-24. I kartunderlaget redovisas även, utmed vattendraget, närliggande fornlämningar med RAÄ-nummer, registrerade i det nationella fornminnesregistret (FMIS).

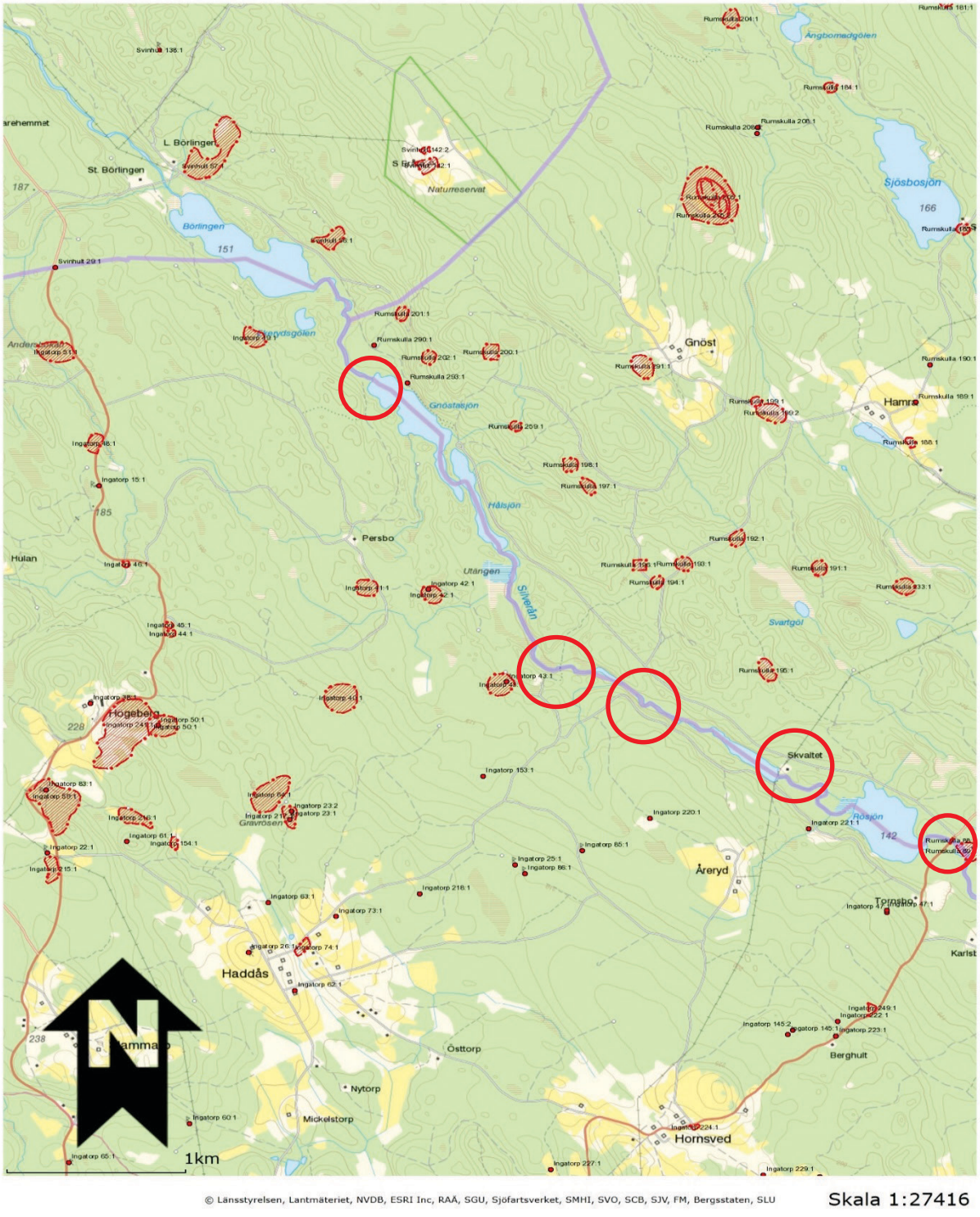

Figur 13. På Silveråns sydvästra sida ligger **Hornsveds by**, **Haddås by** och **Högeberg** på rad i gynnsamt höglläge omgivna av brukbar åkerjord och betesmark utmed Silveråns dalgång. På Silveråns norra sida, utmed motsvarande höglägen, ligger byarna **Hamra** och **Gnöst**.
Mellan byarna finns gamla förbindelseleder och lämningar av äldre broar och vadställen över Silverån.
Stigar och smala krokiga körvägar har bildat hålvägar i terrängen.
Kartan visar även i **FMIS-registrerade fornlämningar** i byarnas omgivningar samt platser där kvarndrift bedrivits av de omgivande byarna (Se markeringar med röd ring).

Industrihistoria

Industriutvecklingen i närområdet till aktuellt inventeringsområde ligger företrädesvis koncentrerat till utvecklingen av det forna Hässelby och det framväxande samhället Mariannelund. Även om samhället ligger strax söder om Silverån så är det främst utnyttjandet av vattenkraften i den centralt rinnande Bruzaån som utgjort förutsättningen för utveckling.

År 1755 köpte generalen Gustav Adolf von Siegroth gården Strömstorp och anlade en herrgård med park i fransk stil. 1767 döpte han om gården till Marianalund efter sin fru Mariana Makeleer. Herrgården blev aldrig klar. Den växande bebyggelsen kring Bruzaån tog över gårdens namn som kom att uttalas Mariannelund.

Mariannelunds utveckling satte igång med industrialiseringen på 1800-talet. Orten drog nytta av läget vid forsar i Bruzaån och där vägar från intilliggande socknar möttes. Fyra händelser ligger till grund för framväxten av ett handels- och industricentrum:

År 1874 drogs järnvägen genom bygden och Mariannelund fick en tågstation. År 1880 startade Mariannelunds mekaniska verkstad, även känt som Julles Mekaniska Verkstad vars maskiner drevs med remdrift via en vattendriven turbin från Bruzaån i centrala Mariannelund. **År 1888** byggdes en sulfitfabrik och Mariannelund blev en industriort. Sulfitfabriken var dominerande industri fram till nedläggning 1977.
År 1901 stod Hessleby sanatorium för tuberkulossjuka färdigt norr om Mariannelund. Hundratals patienter från hela Sverige behandlades årligen. Sanatoriet gav Mariannelund tidigt modern sjukhusvård och gjorde orten känd.

År 1904 startade Mariannelunds praktiska skola. På skolan tog äldre ungdomar från hela Sverige real- och studentexamen. Inflyttningen från omkringliggande bygder ökade och Mariannelund växte fram som en stad. På 1920-talet expanderade Mariannelund kraftigt och blev **1928** Köping. Mariannelund fick under följande årtionden mer prägel av bruksort jämfört med tidigare då skola och sanatorium skänkt akademisk prägel till orten.

År 1955 togs övriga Hässleby socken jämte Kråkshult med i köpingen. På 1950- och 1960-talen upplevde Mariannelund en blomstringsperiod. År 1971 fördes köpingen ihop med två andra kommuner för att bilda Eksjö kommun. Samma år blev Mariannelund inspelningsplats för filmatiseringarna av Astrid Lindgrens -Emil i Lönneberga.

År 1977 revs sulfitfabriken. Nedläggningen bidrog till en tid av stagnation inom näringsliv medan miljön förbättrades (Lokal utvecklingsplan Mariannelund 2012-2016 Eksjö kommun). Idag finns Julles Mekaniska Verkstad kvar som bevarat industriminne (klass 1). De gamla verkstadsbyggnaderna kom även att byggnadsminnesförklaras år 2003 (Kraft; Minnen vid vatten; Meddelande nr 2014:13.

Teknikhistorisk och industrihistorisk kontinuitet finns även i direkt anslutning till Silverån och Hulta sågkvarn. Här installerades en av de första ”sågställarna”. En konstruktion för sågverk som togs fram i slutet på 1800-talet av en smed och uppfinnare på närliggande gården Kåremåla i Rumskulla socken, Kalmar län.
Det företag som grundades där har utvecklats till det som idag heter -Söderhamn-Eriksson AB- i Mariannelund. De tillverkar industrisågar för den internationella marknaden.

Översikt av dammar och vandringshinder

Ett gemensamt drag för kvarnar, sågverk, kraftverk eller annan verksamhet utmed vattendrag är att de nästan alltid innebär magasinering av vattnet i större eller mindre dammar. När anläggningarna avvecklades lämnades ofta dammarna kvar. Den direkta regleringen upphörde genom att luckor och sättare avlägsnades men den indirekta påverkan kvarstod genom att dammarna med dess fall och utskov lämnats kvar och därmed förblev vandringshinder för fisk.
Aktuell del av Silverån i Jönköpings län, har biotopkarterats i omgångar och genomförts biotopvård vid olika tillfällen. Åren 2001-2002 genomfördes bl. a utläggning av stenblock, sten, grus och träd i ån samt byggande av fiskväg vid Hulta såg. Åtgärder som förbättrat förutsättningarna för öring och flodpärlmussla.

Sedan år 2000 har ett flertal restaureringsåtgärder genomförts i Silverån övre från Åsjöarna vid Mariannelund via Rösjön och Gnöstasjön upp till källorna i Byasjön (Östergötland).

Åtgärderna omfattar bl.a. biotopvård, fiskvägar förbi vandringshinder och utrivning av dammar, tillförsel av död ved, flyttning av öring i systemet, återintroduktion av flodpärlmussla (WWF 2006), flödesutjämnande utskov, elfiskeundersökningar och bildande av natur-reservat inom vissa delar av Silveråns sträckning inom Östergötlands- och Jönköpings län.

Arbetet har skett i ett nära samarbete mellan Silveråns Fiskevårdsområde, Sveaskog AB, övriga markägare, Emåförbundet, Världsnaturfonden (WWF), Eksjö kommun och Läns styrelsen i Jönköping, Kalmar och Östergötlands län (Emåförbundet. Länsstyrelsen Jönköpings län).
Motsvarande biotopsvårdande åtgärder har utförts i Silverån Övre mellan sjön Börlingen och sjön Boen i Östergötland 2007 (Emåförbundet 2007. Länsstyrelsen Östergötland).

Föreslagna åtgärder från åtgärdsområde Rösjön och Gnöstasjön enligt Emåförbundet:

Nr	Åtgärdsområde	Åtgärd
1	Inlopp Rösjön	Vegetationsrensning
2	Silverån upp till Skvaltet	Biotopvård
3 A	Skvaltet	Avsänkning/fiskväg
3 B	Skvaltet	Fiskväg/omlöp
4	Silverån upp till Gnöstasjön	Biotopvård

Figur 14. **Åtgärdsplan i Silverån övre 2010**. (P. Johansson-T. Nydén. Emåförbundet 2010)

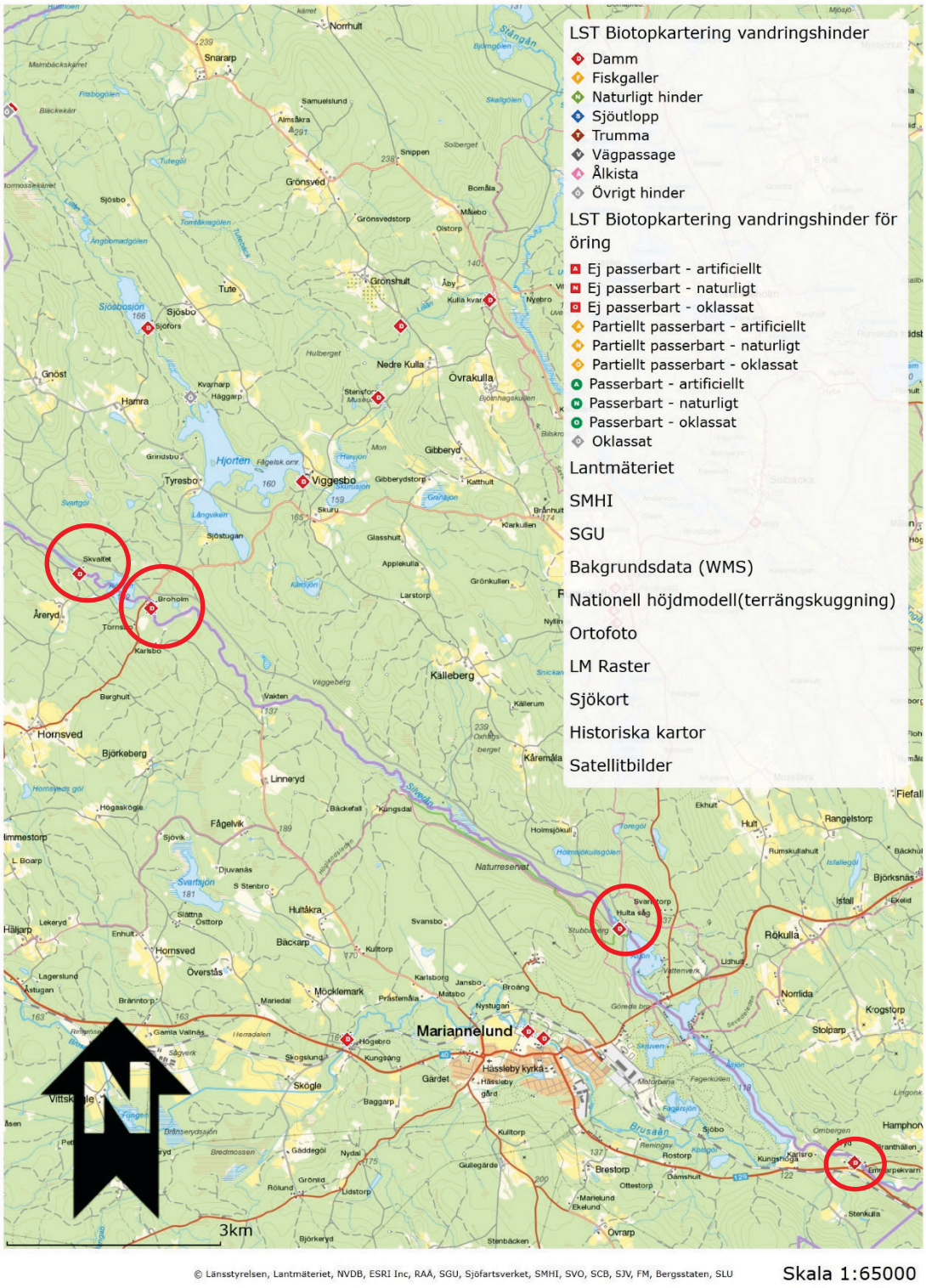

Figur 15. Vandringshinder för öring utmed Silverån (länsgränsen) enligt länsstyrelsens biotopkartering Web-GIS. Se inringade områden från vänster i kartan (uppströms). Skala 1: 20 000.
Tyresbo kvarn (Skvaltet): **A**=Ej passerbart -artificiellt**.**
Broholm: **A**= Ej passerbart artificiellt (Inaktuella data då naturligt omlöp bildats. Se foto sidan 56).
Hulta såg: O=Passerbart (omlöp). **Emmarps kvarn**: A= Ej passerbart, artificiellt

Tidigare utpekade miljöer som berör vattendraget

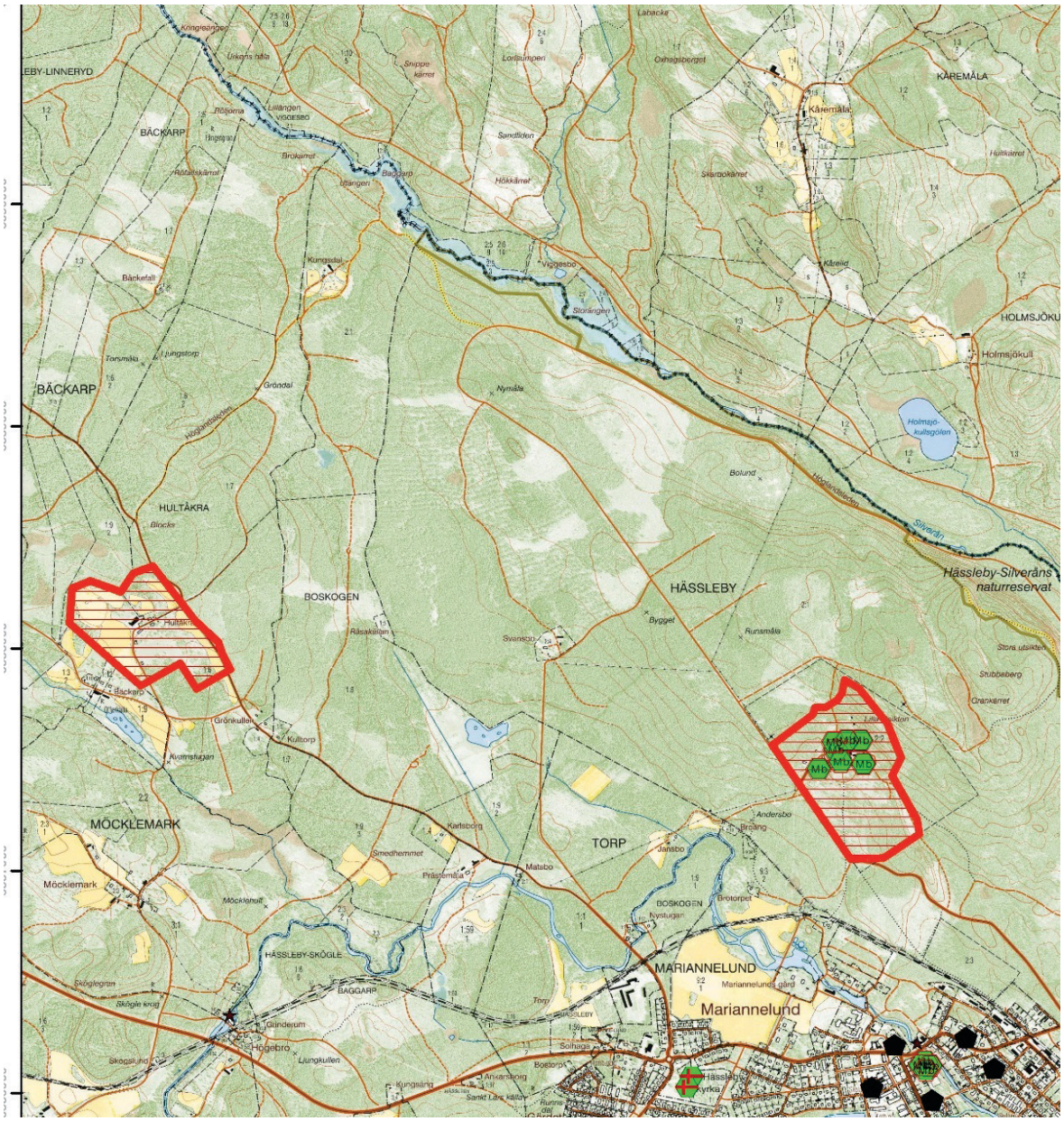

Figur 16. Riksintressen NV Mariannelund; Hultåkra (F 60, Hässelby sn) samt Hässelby sanatorium (F 61 Hässelby). (Till höger), Skala 1:30 000.

Silverån övre i Jönköpings län berörs av den mest övergripande nivån vilket utgörs av **riksintressen för kulturmiljövården** och **naturvården**. Silverån övre berörs även av riksintresse för naturvård norr om vattendraget i närliggande Kalmar län (Se figur 12).

Hultåkra F 60 (Hässelby sn)

Motivering:

Odlingslandskap av medeltida eller äldre struktur i anslutning till av hemmansklyvning delad ensamgård (Gårdsmiljö).

Uttryck för riksintresset:

Två gårdar med bostadshus av parstugutyp från 1700-1800-talen. Väl timrade uthus. Odlingslandskap med höga stenmurar, enstaka röjningsrösen och trägärdesgårdar samt bebyggelselokalisering som överensstämmer med den första kartläggningen från 1640-talet.

Hässelby sanatorium F 61 (Hässelby sn)

Motivering:

Sanatoriemiljö för tbc i höglänt tallskogsmark uppförd för obemedlade med pengar ur Oscar II:s jubileumsfond. Anläggningen är den bäst bevarade av ursprungligen i landet.

Uttryck för riksintresset:

Sanatoriebyggnad från 1901, ritad av Axel Kumlien. Till anläggningen hör terapiverkstäder, sommarpaviljonger och personalbostäder, bl. a underläkarvilla och sysslomansbostad, parker och promenadvägar.

Silveråns objekt och miljöer

Silveråns objekt och kulturmiljöer utmed Silverån övre, redovisas från det område där vattendraget passerar länsgränsen till Jönköpings län norrifrån (Östergötland,) nedströms mot Mariannelund och utmed länsgränsen söder om Mariannelund, för att därefter passera länsgränsen in i Kalmar län.

Se följande kartor och objekt:
Figur 17: Silverån 1-4
Figur 18: Silverån 5-10
Figur 19: Silverån 11-12
Figur 20: --------
Figur 21: Silverån 13-14
Figur 22: Silverån 15-16
Figur 23: Silverån 17-18
Figur 24: Silverån 19-20

I kartunderlaget redovisas även, utmed Silverån, närliggande fornlämningar med RAÄ-nummer, registrerade i det nationella fornminnesregistret (FMIS).

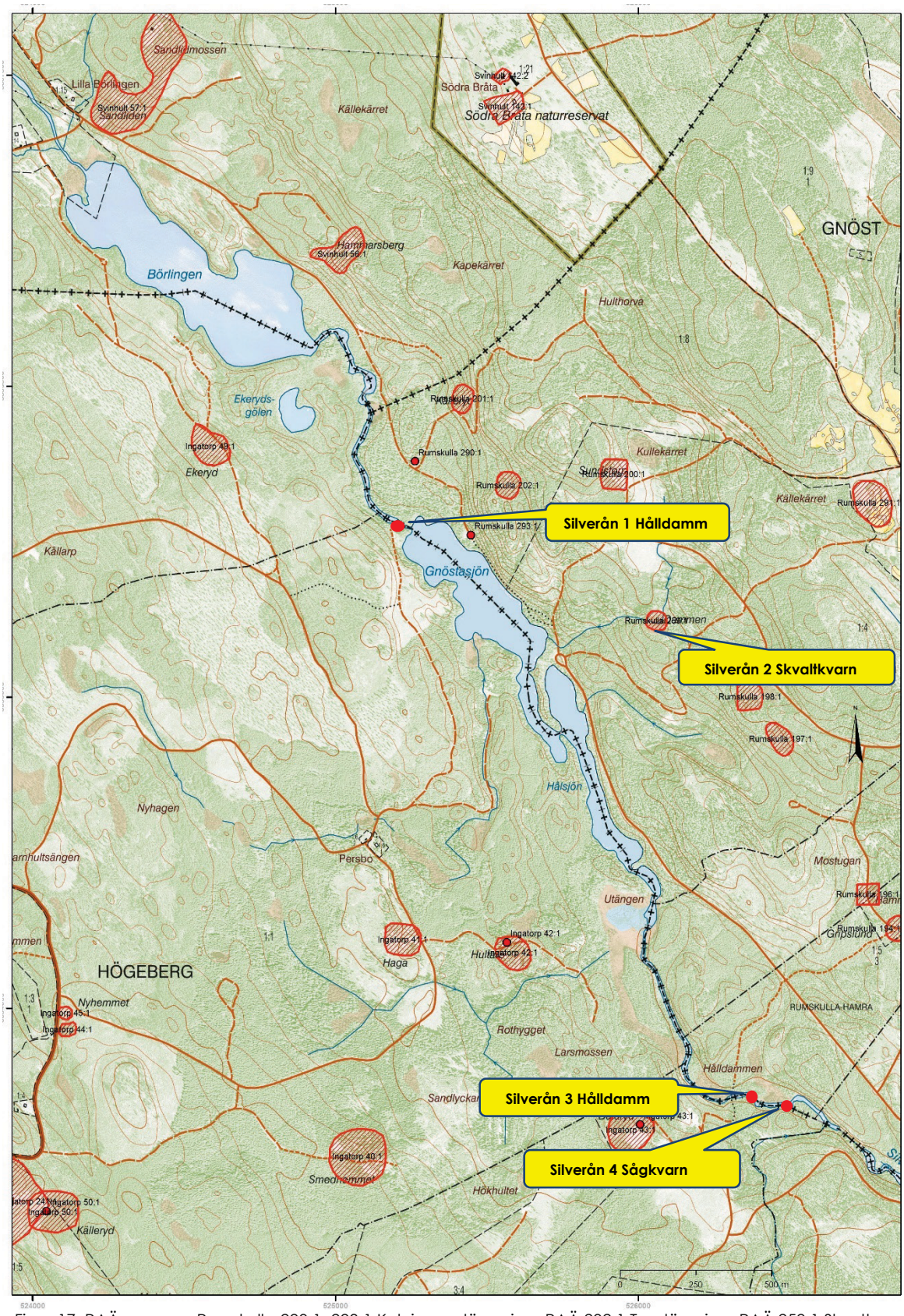

Figur 17. RAÄ-nummer Rumskulla 290:1, 293:1 Kolningsanläggning. RAÄ 202:1 Torplämning, RAÄ 259:1 Skvaltkvarn (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

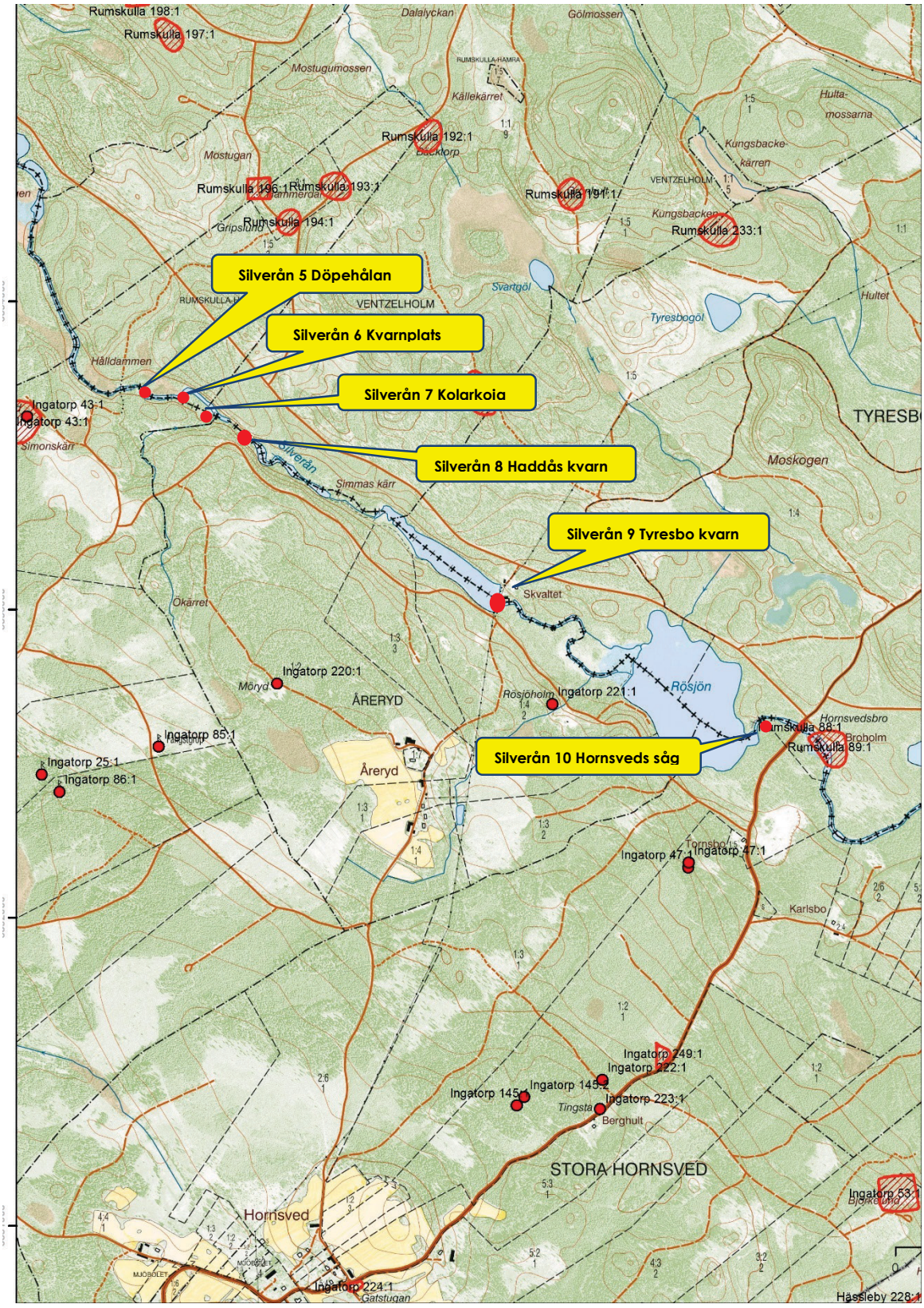

Figur 18. RAÄ-nummer Ingatorp 43:1 Torplämning, Hålldammen samt RAÄ-nummer Rumskulla 89:1. (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

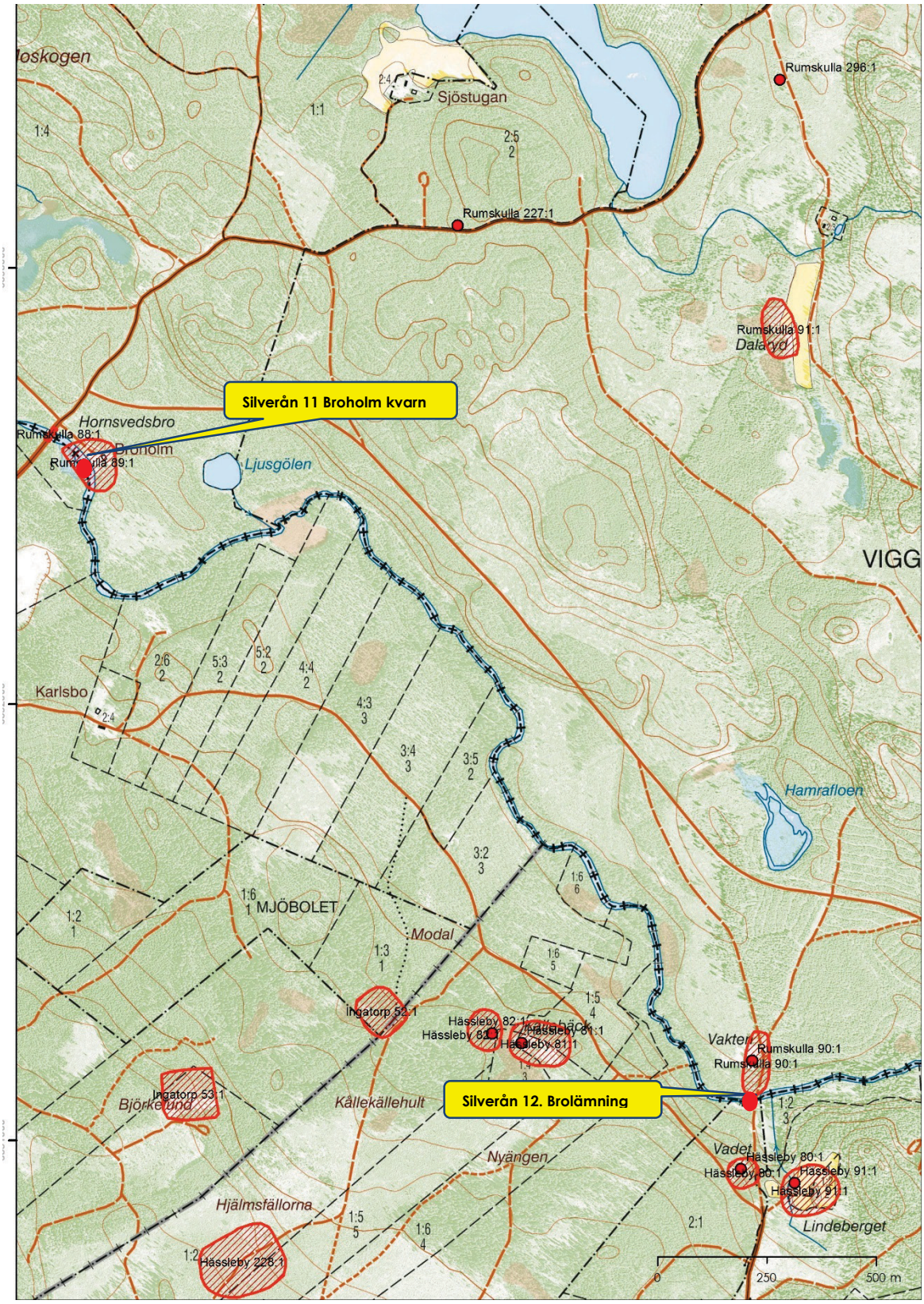

Figur 19. RAÄ-nummer Hässleby 80:1 Torplämning, RAÄ 88:1 Bro, RAÄ 89:1 Torplämning, RAÄ 90:1 Torplämning, RAÄ 91:1 Toplämning (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

Figur 20. RAÄ-nummer Rumskulla 173:1 Torplämning, RAÄ 287:1-Kolningsanläggning, RAÄ 287:2 -Gränsmärke, RAÄ Hässelby 77:1- Fångstgrop (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

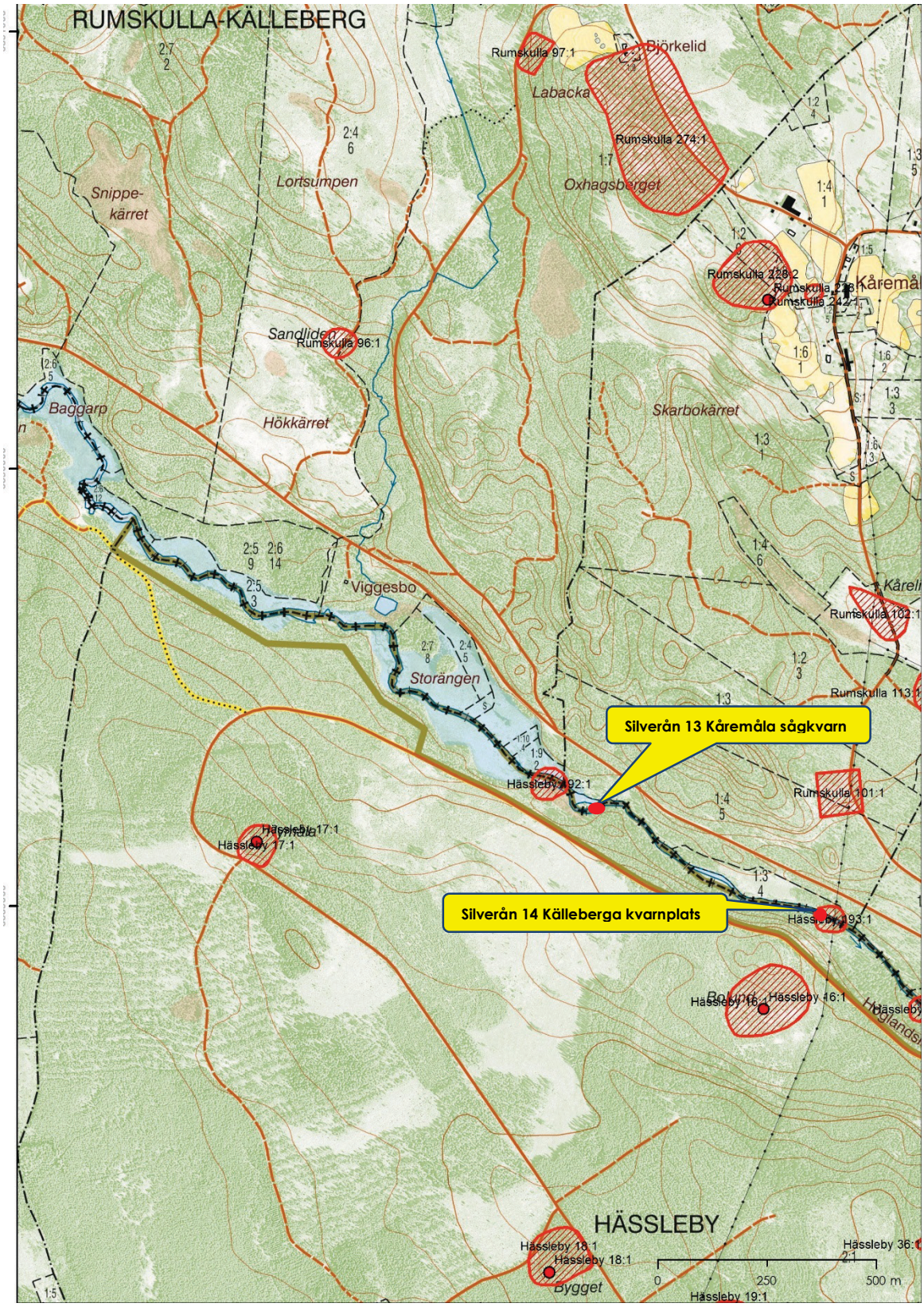

Figur 21. RAÄ-nummer Hässelby 192:1 Sågkvarns-lämning, RAÄ 193:1 Kvarn-lämning. RAÄ 16:1 Torplämning. (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

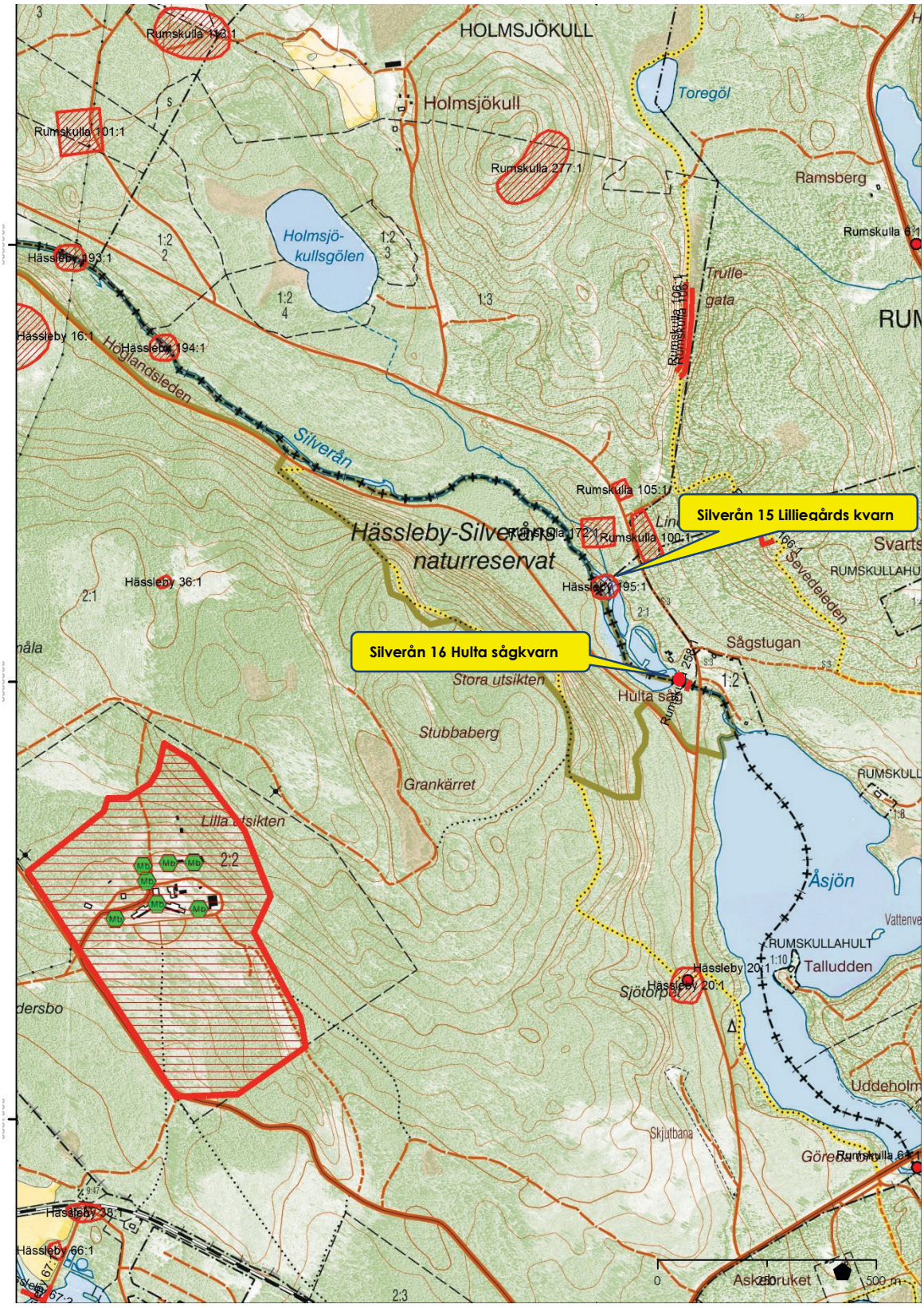

Figur 22. Riksintresse Hässleby sanatorium (F 61 Hässleby) RAÄ- nummer Hässleby 194:1 Kvarnlämning, RAÄ 172:1 Torplämning, RAÄ 195:1 Kvarn-lämning, RAÄ 100:1 Torplämning, RAÄ 105:1 Torplämning, RAÄ 258:1 Sågkvarn (Hulta sågkvarn). (Fastighetskartan 2013 skala 1:10000).

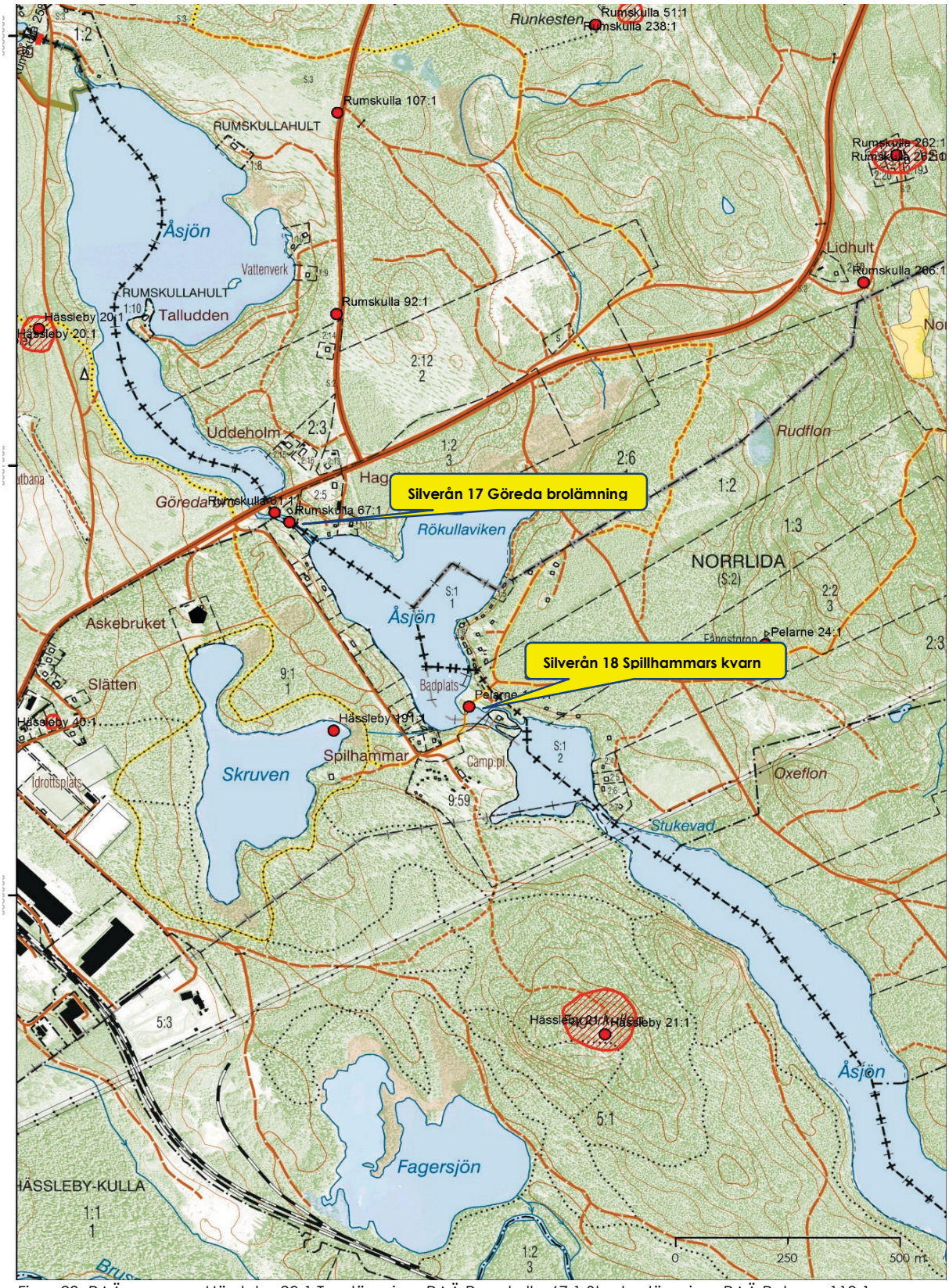

Figur 23. RAÄ- nummer Hässleby 20:1 Torplämning, RAÄ Rumskulla 67:1 Stenbrolämning, RAÄ Pelarne 113:1. Kvarnlämning, RAÄ Hässleby 21:1 Torp lämning. (Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

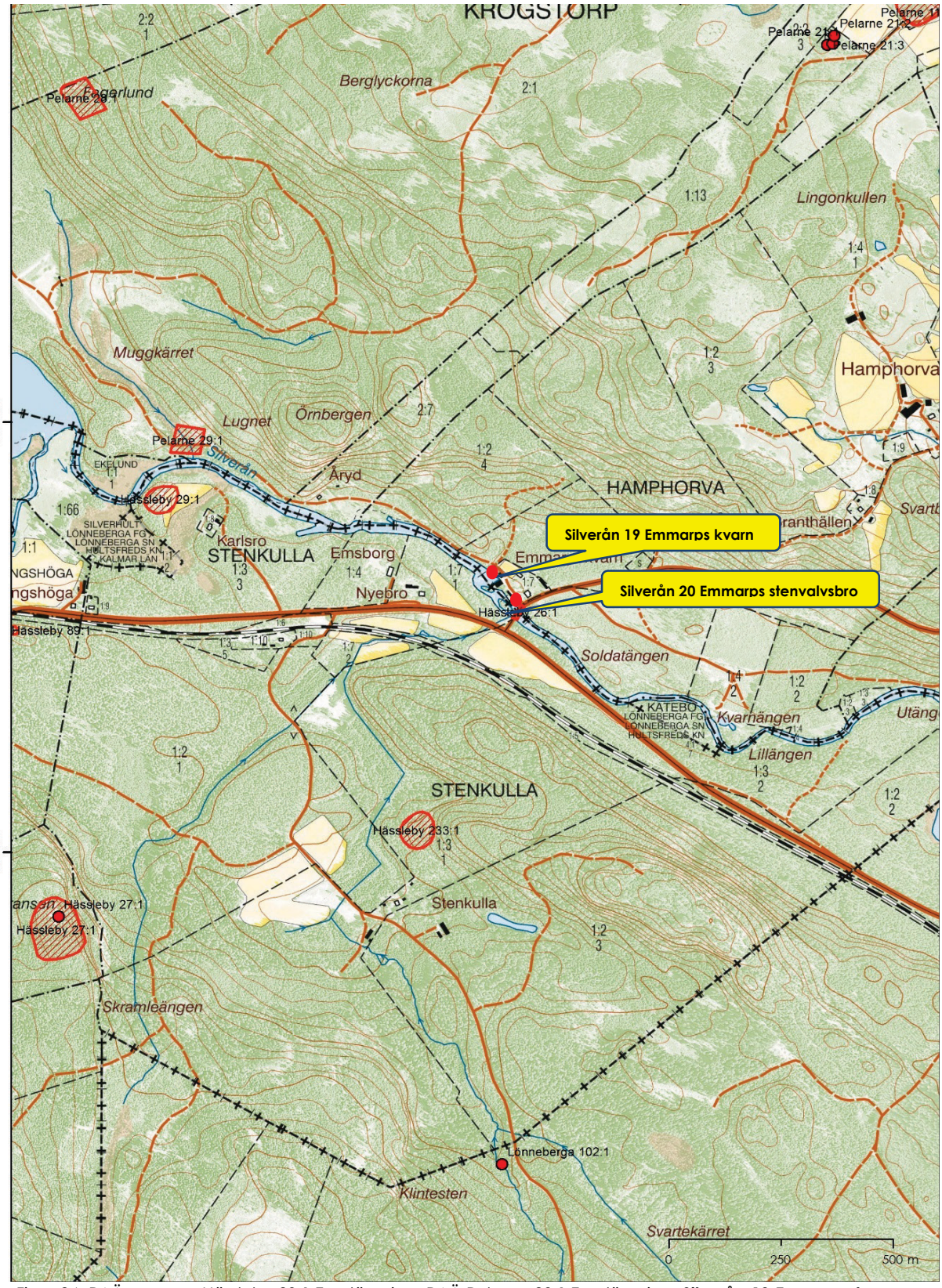

Figur 24. RAÄ-nummer Hässleby 29:1 Torplämning, RAÄ Pelarne 29:1 Torplämning. **Silverån 19 Emmarps kvarn** (Kalmar län**) Silverån 20 stenvalvsbro** (RAÄ Hässleby 26:1 Stenvalvsbro).(Fastighetskartan 2013. Skala 1:10 000).

Silverån 1. Gnösta hålldamm
Efter länsgränsen har ån sitt utlopp i Gnöstasjön. Enligt 1868-1877 års Häradskarta för Rumskulla socken, (Östergötland) ska det vid åns mynning i sjön ha funnits en kvarn. Enligt 1804 års storskifteskarta för Rumskulla socken framgår det att en ”*Nyligen gjord Hålldamm*” anlagts på aktuell plats nära åns mynning. Någon kvarnsymbol finns inte markerad ännu, varför det är sannolikt att en kvarn byggts nedströms dammvallen någon gång efter år 1804.

På samma karta uppströms hålldammen finns tre cirklar inritade utmed åns norra strandkant i anslutning till en mindre ö i ån. Förmodligen not eller annan anordning för fiske. En linje för ägogräns är markerad vid en punkt på den lilla ön med text som informerar om en ”*gammal påle som af urminnestider varitt erkändt Råmärke*”.

Vid inventering 2015, från båda sidor om ån, kunde inga spår av kvarn eller dammvall tydas i terrängen. (Häradskartan Rumskulla 1868-1877.

Antikvarisk bedömning: **Uppgift om**
SWEREF 99 TM: N6393718 E525239

Figur 25. Enligt kartan framgår det att "Nyligen gjord Hålldamm" nära Silveråns mynning i Gnöstasjön, indikerar den kvarnplats som finns angiven på häradskartan 1868-77. Inga synliga lämningar fanns kvar vid inventeringen 2015. (Gnöst 1-2 1804 storskifte detalj. Akt G81-8:1). En intressant detalj i kartan är textraderna angående gränsmarkering i vattendraget: ***"Blomster tuva i åhn vid des nedra ända en gammall Påle som af urminnes tider varit erkändt Råmärke".*** Naturliga markeringar var viktiga gränsmarkeringar vilket lantmätarna noterade.

Figur 26. **"Qvarn"** med hålldamm enligt beskrivning i figur 25. Häradskartan Östergötland 1868-1877 Detalj. (Akt J112-36-23).

Figur 27. Del av Gnösta-sjön från den plats där kvarnen fanns enligt häradskartan 1868-77. Foto mot sydöst.

Silverån 2. Gnösta skvaltkvarn
Från den norra sidan ån på markägor tillhörande Gnöst by (Kalmar län) rinner en liten bäck i sluttande terräng ner mot Gnöstasjön och Silverån. Platsen benämns ”*Dammen*” på fastighetskartan. I likhet med **Silverån 1** finns den utmärkt som *Sqvalteqvarn* på 1804 års storskifteskarta för Gnöst, Rumskulla socken. På den detaljerade 1868-77 års häradskarta finns den inte markerad, varför det är troligt att den inte brukas längre vid den tidpunkten.

Området är inventerat sedan tidigare (1980-talet) och är registrerad som RAÄ-nr Rumskulla 259:1. Vid inventeringen 2015 gick endast den forna dammvallen att tyda i den igenväxta terrängen. Den diffusa dammvallen är ca 20 meter lång och påminner mer om en låg mossbeklädd stengärdesgård. Den utgör fortfarande en viss dämning varför den gamla dammen blivit en liten mosse.
Inga tydliga spår av grund till skvaltkvarn, endast ett antal stenblock med vattenfall omedelbart nedströms dammvallens raserade utskov. Torplämningar i närområdet vittnar om vilka som nyttjat bäckens vattenflöde för att driva en skvaltkvarn till husbehov.
(RAÄ-nummer Rumskulla 202:1,197:1,198:1).

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**

SWEREF 99 TM: N6395241 E526066

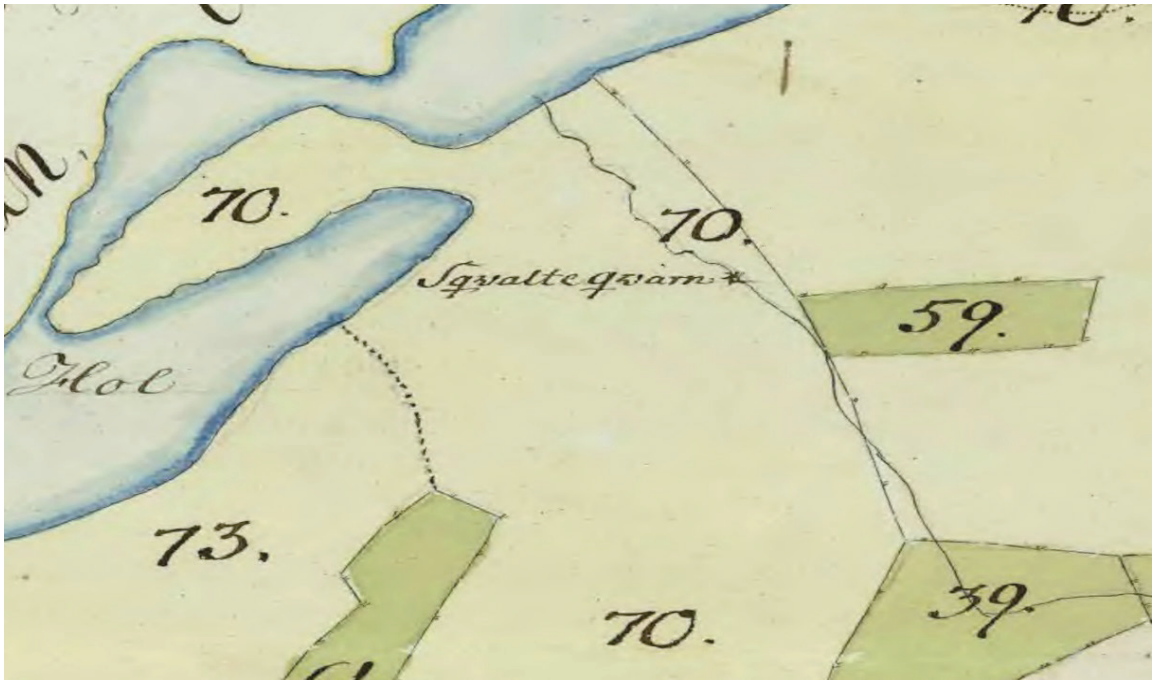

Figur 28. Vid den lilla bäcken ner mot Gnöstasjön utnyttjades vattenflödet till en **”Sqvalteqvarn”** enligt 1804 års storskifteskarta (Gnöst 1-2 1804 storskifte detalj. Akt G81-8:1).

Figur 29. Lämningar av kallmurad dammvall på platsen för ***"Sqvalteqvarn"*** med öppning för vattenflödet.

Figur 30. Överväxt dammvall av natursten i anslutning till den gamla damm-öppningen i figur 29.

Silverån 3 Haddås hålldamm
Gammalt vad med gångbro över ån. (Finns dokumenterad på storskifteskarta från 1782). Förbinder byarna norr om Silverån via äldre vägsträckning genom skogen med Haddås by närmast söder om ån samt Hamra och Gnöst norr om ån. Lämningar av övertorvad damm-vall vid gångbron. Nedströms (ca 50 meter) finns en stensatt kanal, jämsides med huvudfåran och enstaka grundstenar där det tidigare legat en mindre såg- stickhyvel. Kanalen mynnar i den s. k ”*Döpa-hålan* ” en plats där en lokal församling tillhörande baptistsamfundet utförde vuxendop under åren 1917-18.

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning**
SWEREF 99 TM: N6393708 E526303

Figur 31. Äldre vägförbindelse söder om Silverån med bropassage över ån vid den s. k Hålldammen. Mindre byggnad vid ån (till höger) ej identifierad. Kan vara ett bykhus eller mindre kvarn (Kvarnsymbol saknas dock). (Haddås laga skifte 1888 detalj. Akt 06-ing-86). Se röd markering.

Figur 32. Äldre färdväg norr om Silverån synlig som hålväg genom skogen. Den leder till och från Hålldammens passage över ån från Haddås by (söder om Silverån) upp mot byarna Hamra och Gnöst på åns norra sida.

Figur 33. Hålldammens gamla **vad** med äldre brofästen ev. kombinerad dammvall. Nutida provisorisk gångbro finns på platsen (Se figur 31 där dåvarande passage finns markerad på kartan).

Silverån 4 Haddås stickhyvel
Vattendriven stickhyvel eller spånhyvel som användes för tillverkning av stickor/träspån till takläggning. Placerad intill ån vid den smala bäckfåran. Enligt uppgift från bygdekännaren Wåge Johansson uppfördes den troligtvis på 1850-talet och brukades fram till 1920-talet då tändkulemotorerna kom och konkurrerade med den småskaliga vattenkraften.
Den s. k ”vevslängen” som troligtvis tillverkats av myrmalm från trakten, är det enda konkreta föremålet från den tidigare sågverksamheten på platsen.

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning**
SWEREF 99 TM: N6393718 E526369

Figur 34. Platsen för stickhyveln med stensatt kanal som avleder vattnet från huvudfåran.

Figur 35. En s. k ”Vevsläng” av smidesjärn på platsen där spånhyveln fanns. Vevslängen ingick i stickhyvelns mekanik och den vattendrivna kraftöverföringen.

Silverån 5. Döpehålan

Försänkning eller ”Djuphåla” nedströms hålldammens bro.
Plats för vuxendop genom lokal församling tillhörande Baptistsamfundet åren 1918-19.
Även gammal badplats för barnen i närbelägna Haddås by.

Antikvarisk bedömning: **Plats med tradition**
SWEREF 99 TM: N6393693 E526391

Figur 36. Djuphåla nedströms hålldammens bro. Plats för vuxendop genom lokal församling tillhörande Baptistsamfundet åren 1918-19. Foto från söder.

Silverån 6. Hålldammens kvarnplats

Ca 100 meter nedströms denna plats finns ännu en stensatt kanal jämsides med huvudfåran som kan vara lämning efter flottningsverksamhet. I direkt anslutning till ån finns lämningar av en mindre mossbeväxt stengrund med kallmurad spis. Mindre byggnad med okänd funktion i direkt anslutning till ån finns markerad på laga skifteskarta från år 1882. Nära stengrunden finns även en större malsten som tidigare legat i vattendraget. Markerar att det funnits en äldre kvarn på platsen.

Antikvarisk bedömning: **Uppgift om**
SWEREF 99 TM: N6393684 E526440

Figur 37. Stensatt och rensad kanal där ån delar sig och kvarnstenen påträffades (figur 38). Foto från sydväst.

Figur 38. Kvarnsten som dragits upp från Silverån med traktor för 15 år sedan av Rune Andersson från Haddås by (t. v i bilden). Stenens tyngd gjorde att den blev kvar på platsen, svagt lutad mot en gran. Foto från sydväst.

Silverån 7. Stenugnslämning/kolarkoja

Av mossa övertäckt lämning av en stensatt ugn på den södra sidan av Silverån. Denna konstruktion år snarlik andra liknande lämningar i länet som bedömts ha haft funktion som kolarkoja inom det äldre skogsbruket. Okänd datering. Ett samband kan finnas med ett annat område men i planare skogsterräng utmed Gnöstasjöns och Silveråns norra strand. Där finns två registrerade lämningar efter kolbottnar och kolningsanläggningar.
(RAÄ-nr Rumskulla 293:1- 290:1).

Figur 39. Med mossa övertäckt lämning av en stensatt ugn på den södra sidan av Silverån. Troligtvis lämning efter Kolarkoja. Foto från söder. Vattendraget skymtar mellan träden.

Antikvarisk bedömning:
Silverån 6. Hålldammens kvarnplats**: Övrig kulturhistorisk lämning**

SWEREF TM 99: N6393684 E526440

Silverån 7. Stenugnslämning/ Kolarkoja**: Övrig kulturhistorisk lämning**

SWEREF TM 99: N6393669 E526465

Silverån 8. Haddås kvarn

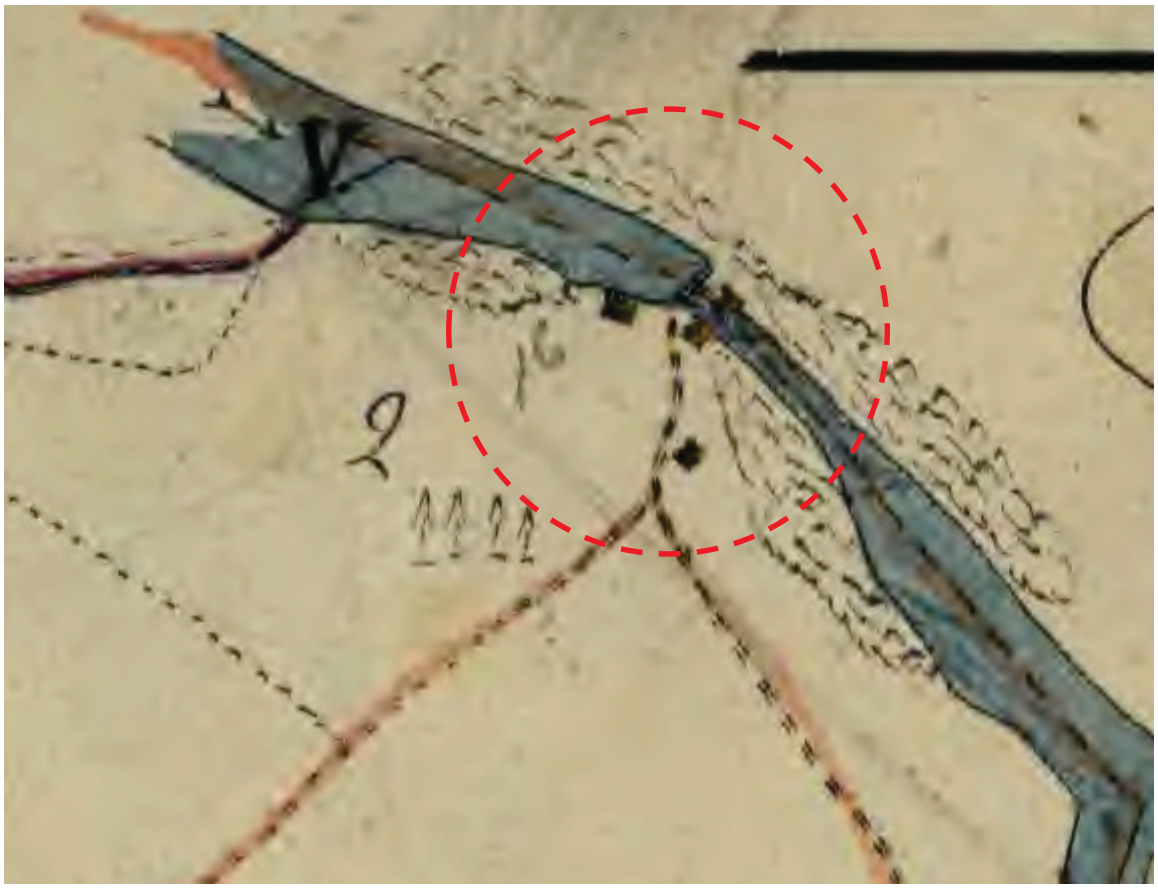

Figur 40. Haddås kvarn tillhörande Haddås by. Åraryd laga skifte 1840 (Akt 06-lng-53 detal)j. På kartan finns två kvarnhjul markerade på vardera sidan ån samt en byggnad vid dammen och anslutande kvarnväg.

Två kvarnhjul samt två byggnader finns markerade på storskifteskartan för Hamra by, Rumskulla socken för år 1782, 1808 och 1840. Platsen är belägen nedströms Hålldammen i en brant klippravin med bergvägg mot norr (skogsväg från Haddås by nedströms mot landsvägen vid Broholm, passerar platsen). Kvarngrund av kallmurad sten med ovanpåliggande delar av den timrade kvarnbyggnaden.
Vattnet rinner fritt genom en knappt skönjbar fördämning som en gång reglerade vattnet till kvarnens vattenhjul. På platsen finns en informationsskylt där kvarnen omnämns som ”socknakvarnen”. Enligt bygdehistoriker Wåge Johansson upphörde kvarndriften efter att höga flöden och is raserat delar av anläggningen i slutet på 1800-talet. Kvarnplatsen är dock betydligt äldre än vad man tidigare antagit i Haddås by med omnejd.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6393607 E526662

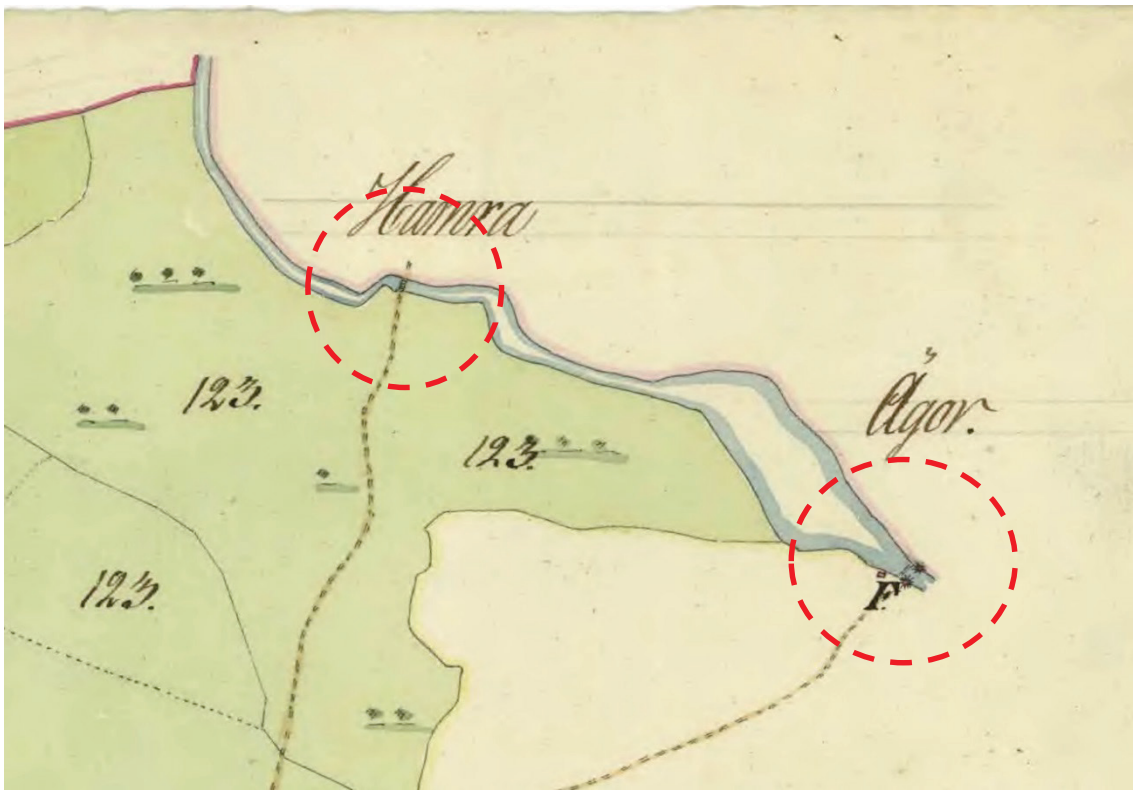

Figur 41. Två kvarnhjulssymboler markerar platsen för Haddås kvarn. Haddåsa 1-6 Storskifte 1808. Detalj. (Akt E 57-19:3). Hålldammens vad med bro är markerad i röd ring uppströms Haddås kvarn.

Figur 42. Strömfåra förbi lämningar av det gamla dämmet i anslutning till Haddås kvarn. Foto från sydväst.

Figur 43. Det kala berget och ravinen har utgjort en gynnsam placering för utnyttjande av vattnets energi.

Figur 44. Kvarngrunden med raserad knuttimrad överbyggnad. Utgör lämning efter Haddås "sockenkvarn". Foto från väst.

Figur 45. Haddås radby med ladugårdarna på rad utmed byvägen. Foto från nordväst.

Figur 46. Boskapen vilar på sluttningarna ner mot Silverån. Stengärdsgårdar vid Haddås by inramar betesmarkerna. Foto från norr.

Silverån 9. **Tyresbo kvarn** (Skvaltet)
Såg och kvarn med kvarnbostad och gårdshus. ”Såg och qvarn” med byggnader finns markerad på 1868-77 års Häradsekonomiska karta för Rumskulla socken, Östergötland. Kvarndrift efter 1850 har (ännu) inte kunnat beläggas i historiskt kartmaterial men benämningen ”skvaltet” kan antyda äldre kvarndrift före år 1850. Enligt uppgift flottades virke till sågen från uppströms liggande avverkningsområden (Wåge Johansson, Ingatorp).

Nuvarande kvarnbyggnad är uppförd under denna tidsperiod av ägare till Tyresbo gård. Kvarnbyggnaden är restaurerad under senare år. Gamla dammvallen har dämmande funktion med provisoriskt lagad dammvall. Stenförstärkt dammvall med ovanpåliggande gång och körväg finns på båda sidor om ån. Delvis igenväxt på den södra sidan ån. Tyresbo kvarndamm ingår i Emåförbundets förslag till åtgärdsplan för restaurering av Silverån.

I samband med framtagning av åtgärdsplan har en kulturhistorisk bedömning gjorts av kvarnen och dess dammvall. (Söderberg M; Kulturhistorisk bedömning rörande kvarnen och dess dammvall inom åtgärdsområde 3. 2010). Tyresbo kvarn har även inventerats av Länsstyrelsen i Kalmar län inom projekt **INVÄVA**. (Se WebGIS länsstyrelsen Kalmar län Kulturmiljöer vid vatten, objekt **K0742-040**).

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning (Industriminne).**
SWEREF 99 TM: N6393028 E527543

Figur 47. Tyresbo kvarn (Skvaltet). Detalj från Lantmäteriets Ekonomiska karta 1944.

Figur 48. *Såg & qvarn* (Tyresbo, Skvaltet). Häradskarta Rumskulla sn. Östergötlands län 1868-77. (Akt J112-36-23).

Figur 49. Tyresbo kvarnbyggnad på Kalmar läns sida av länsgränsen. Dammen i förgrunden och utskov till höger om kvarnbyggnad (Se röd markering). Foto från nordväst.

Figur 50. Tyresbo kvarnbyggnad med dammvall/vägbank med damm. Foto från norr.

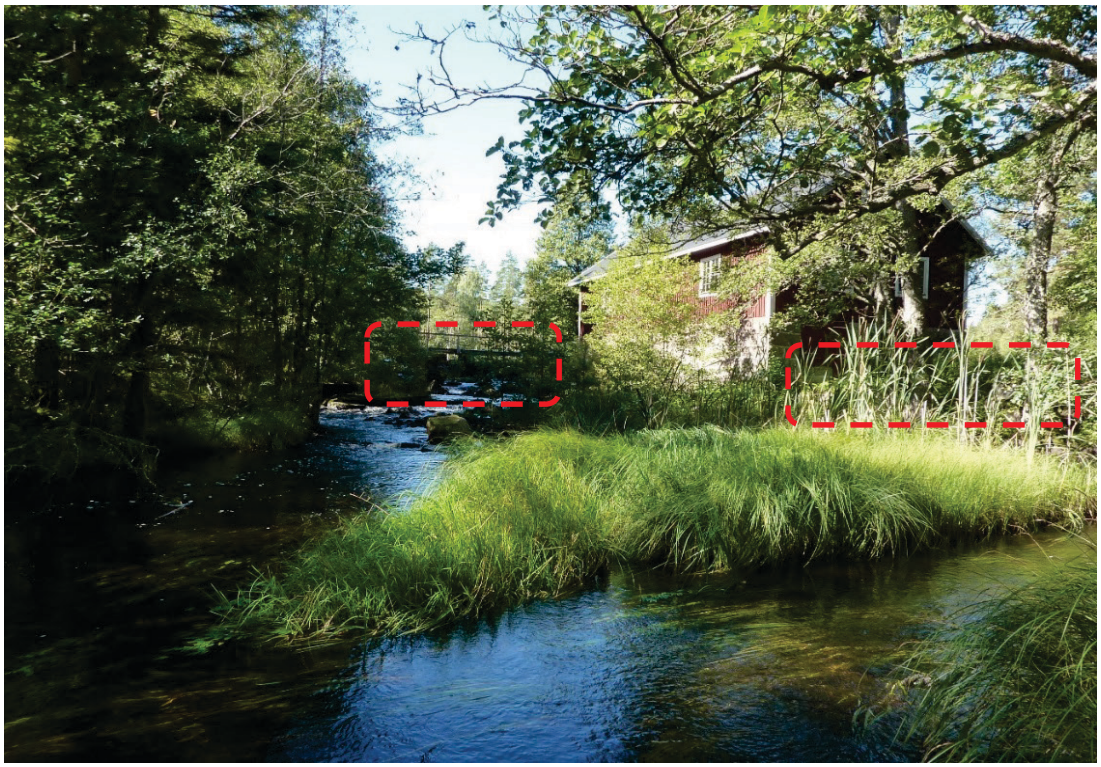

Figur 51. Tyresbo kvarnbyggnad nedströms dammvall och utskov. Det provisoriska dämmet vid gångbron kommer att sänkas för fri faunapassage (Se markering). Nedanför byggnaden finns grundstenar till Tyresbo såg, vilken drevs med remdrift från kvarnens vattenhjul (Se markering). Foto från sydöst.

Figur 52. Kvarnbyggnadens tuktade stengrund i nära anslutning till dammvallens kallmurade stödvägg till höger. Foto från norr mot dammens utskov i Silverån.

Silverån 10. Hornsveds såg
Uppströms Hornsveds bro, (nuvarande Broholm) finns en skylt uppsatt av Ingatorps hembygdsförening med texten *Hornsveds såg* nära åns utlopp från Rösjön. Inga tydliga spår av några lämningar. Endast antydan till förgrening (kanal) jämsides med huvudfåran. Finns ej angiven i äldre kartor över området. Platsen igenväxt.

Antikvarisk bedömning: **Uppgift om**
SWEREF 99 TM: N6392624 E528394

Silverån 11. Broholm kvarnplats (f. d Hornsvedsbro)
Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Rumskulla sn 89:1. Enligt beskrivning skall här ha funnits verksamhet för malning, oljeslageri, färgeri och vadmalsstamp. Lämningar av kvarngrund, stengrunder och dammvall av sten och jord med sentida provisorisk anordning för dämning. Delvis igenväxt damm mellan Hornsvedsbron och kvarnlämningar. Ån har fri passage på södra sidan om kvarnens södra dammvall. ”Tvenne sqvalt-kvarnar” finns markerade på 1729 års avmätningskarta för Tyresbo nr 1 samt för Wiggesbo år 1812.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning.**
SWEREF 99 TM: N6392531 E528616

Figur 53. Hornsvedsbro med damm och ”***2:e Sqvaltqvarnar till Töresbo***”. Tyresbo nr 1. Rumskulla socken. Hornsvedsbron från år 1729 är ersatt av en modern landsvägsbro på samma plats (Se figur 59). (Avmätning 1729. Akt: G81-36:1).

Figur 54. Delvis igenväxt damm uppströms Broholms kvarn-lämningar. Hornsvedsbron i fonden. Foto från öster.

Figur 55. Stengrunder tillhörande kvarnen vid Broholm. (Foto från norra delen mot söder.)

Figur 56. Ett nutida provisoriskt dämme vid kvarngrunderna, dämmer fortfarande vattnet.

Figur 57. Strömfåran har tagit en naturlig omväg söder om det gamla kvarnläget och provisoriska dämmet.

Silverån 12. **Brofundament** (Vadet-Vakten)

Brofundament av kallmurad grovhuggen kantsten med fyllning av packad sten och jord till f. d äldre träbro. Dokumenterad på äldre storskifteskarta från 1818 (Se figur nedan).
Bron har stensatta landfästen på båda sidor av ån samt ett centralt placerat kvadratiskt stenfundament. Längd 20 meter. Bredd 6 meter. Höjd 1.5-2 meter.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6391098 E530125

Figur 58. Bron finns markerad på 1818 års storskifteskarta (Linneryd Hässelby sn. Storskifte 1818, detalj).

Figur 59. Den gamla vägen över bron är numera avspärrad och igenvuxen vid den gamla bron.

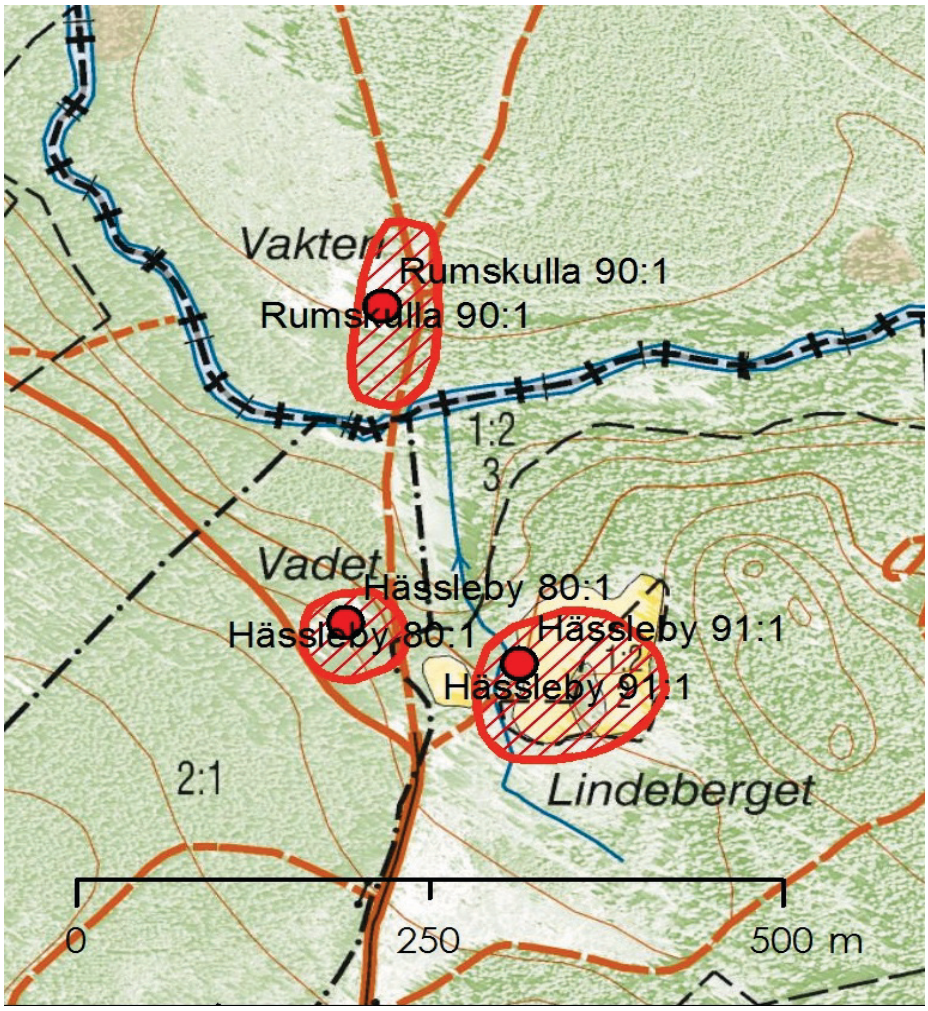

Figur 60. Torplämningar registrerade i FMIS. Brolämningen är dock inte registrerad. (Fastighetskartan 2013).

I anslutning till den gamla färdvägen och bron finns bebyggelselämningarna efter sentida torpställen. Torpstället Vakten (RAÄ-nr Rumskulla 90:1) omedelbart norr om Silverån, består av lämningar från 3 husgrunder, varav en med spismursrester, och källargrund.

Söder om Silverån finns RAÄ-nr Hässleby 80:1 bestående av spridda grundstenar, stenmurar, röjningsrösen. Skylt informerar om att soldattorpet Sjövik 45 Wadet (Gamla) -1878 funnits på platsen.
RAÄ-nr Hässleby 91:1 är i likhet med föregående en plats med grundstenar, röjningsrösen och stenmurar i anslutning till röjda ytor. Spridda lämningar efter skvaltkvarn med dammvall finns i anslutning till den bäck som rinner ner mot Silverån.

Silverån 13. Kåremåla sågkvarn
Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Hässleby 192:1. Idag finns diffusa lämningar av dammvall och enstaka grundstenar.
Enligt uppgift från fornminnesregistret (FMIS) kan uppgifter från lokalt boende ange att lämningarna hör ihop med en vattensåg/stickhyvel som tillhörde Kåramåla gård, beläget i Rumskulla socken norr om ån.
Platsen är felaktigt inmätt eller markerad. Den ligger i verkligheten ca 200 meter nedströms den plats som markerats i GIS/FMIS. Denna lämning skall dock inte förväxlas med den Kåremåla kvarn vars lämningar ligger nedströms, markerade på en s. k ägomätnings- karta från år 1699.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6389245 E533262

Figur 61. Lämningar av dammvall tillhörande RAÄ-nr Hässleby 192:1. Foto från söder.

Figur 62. Delsträcka av Silverån med kvarnsymboler (se röd streckad ring)samt Göreda bro (röd heldragen ring) öster om nuvarande Mariannelund. Ägomätnings-karta för Hässleby 1699 Detalj. (Akt: E55-22:2).
Se även detaljavsnitt ur samma karta sid. 68 samt sid. 84 och 86.

Figur 63. Kåremåla qvarn **(F)** Källeberg qvarn **(II)** Holmsökull qvarn. Hulta -Mossåkra qvarn **(D-K)** Ägomätning, Hässleby 1699 Detalj. (Akt: E55-22:2). (Kvarnsymboler i röd markering).

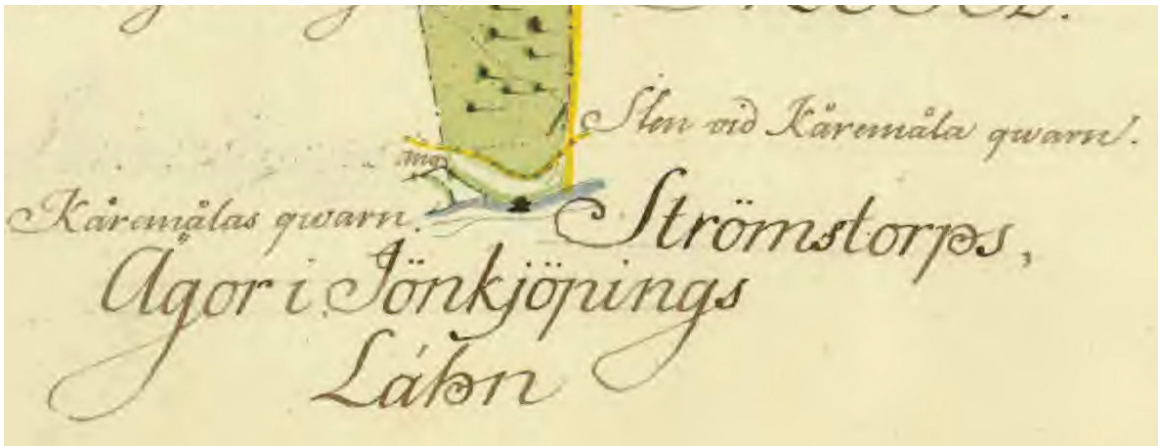

Figur 64. **Kåremålas qwarn,** Holmsjökull nr 1 Avmätning 1757. Tvist Kåremåla-Holmsjökull.(Akt: G 81-12:1 Detalj).

I den detaljerade redogörelsen för hur ägogränserna skulle fastställas mellan de tvistande byarna Kåremåla och Holmsjökull år 1757, utgick lantmätaren från kvarnens läge i söder vid Silverån och norrut. Den stora betydelsen av rösen och större stenar som markörer för ägogränser är påfallande i redogörelsen för *Geometrisk Afritning affattad år 1757 af And. Folling.*

Figur 65. Stensatta kanter vid den gamla kvarnplatsen för ***Kåremåla qvarn***. Kvarnen finns dokumenterad på karta för ägomätning; Hässleby år 1699 samt avmätning år 1757.

Silverån 14. Källeberga kvarnplats
Äldre kvarnplats registrerad i FMIS (RAÄ-nummer Hässleby 194:1). Belägen cirka 100 meter nedströms Kåremåla kvarnplats (RAÄ 193:1). Kvarndrift på platsen finns dokumenterad på karta för ägomätning; Hässelby år 1699. Kvarnen finns även utmärkt på storskifteskarta år 1794 för Rumskulla socken, Kalmar län. Idag finns diffusa lämningar av dammvall och fåtal grundstenar. Kvarliggande malstenar i och bredvid vattendraget samt hålväg till platsen, indikerar kvarnens läge.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6388979 E533784

Figur 66. Stensatta kanter samt kvarnstenar vid vattendraget markerar kvarnens forna plats.

Figur 67. Halv kvarnsten ute i vattendraget. Slipad av långliga tiders vattenflöde.

Figur 68. Mossbeväxt kvarnsten vid å-kanten. Synlig efter renskrapning.

Figur 69. Frilagd kvarnsten med svaga spår av huggna räfflor.

Figur 70. Hålväg i riktning ner mot Källebergs kvarnplats vid ån. Foto från ån i söder mot norr.

Silverån 15. Lilliegårds kvarn
Äldsta belägg för kvarndrift på platsen är från år **1696** enligt avmätningskarta för Hult 1-3, Rumskulla socken i Kalmar län. På kartan anges namnen *Hult och Mossåkras qvarnar.*
På samma karta anges några hundra meter uppströms en kvarnplats tillhörande *Lillegårds qvarn i Hult.* Via RAÄ inventeringsbeskrivning hänvisas även till en *geometrisk avmätningskarta från 1706*. Där ska Hulta kvarn ha tillhört byn Isfall i Kalmar län. (Aktuell karta har inte påträffats i Lantmäteriets historiska kartor).

Antikvarisk bedömning: **Uppgift om**
SWEREF 99 TM: N6388243 E535024

Silverån 16. Hulta sågkvarn
Hulta sågkvarn med dammvall och damm ingår i fastigheten Rumskullahult 2:1,Vimmerby kommun och Hässleby 2:1 i Eksjö kommun.

Hulta sågbyggnad tangerar länsgränsen med övervikt på Kalmar läns sida av gränsen. Dammvallen delas på gränsen mellan de två länen vid Silverån i den nedre delen av naturreservatet Hässleby- Silverån. Naturreservatet utgörs av ett långsmalt och långsträckt barrskogsområde intill Silverån och länsgränsen mot Kalmar med en topografi som medfört naturliga förutsättningar för dämning av vatten och nyttjande av vattenkraft.

Vid Hulta sågkvarn finns information om de biotopvårdande åtgärder som gjorts i Silverån. Vid sågkvarnen genomfördes under 2001-2002 åtgärder, vilket innebar utläggning av block, sten, grus och träd i ån samt byggande av ett omlöp genom den södra delen av dammvallen. Den del av Silverån som rinner genom Jönköpings län inventerades under senhösten 2015 samt våren 2016 inom projekt -Kulturmiljöer längs vattendrag - Kultur Aqua (Kulturmiljöenheten Länsstyrelsen i Jönköpings län).
Med anledning av planerade åtgärder vid Hulta kvarnsåg genomfördes en besiktning/inventering av platsen även under vårvintern 2017 med fotodokumentation.

Den äldre byggnad (Rumskulla Hult 2:1) med gårdshus som ligger i dammens närområde, är ditflyttat av virkeshandlaren Gösta Nicklasson på 1940-talet och har ingen koppling till den ursprungliga sågkvarnens verksamhet. Idag fungerar huset som fritidsbostad.
I direkt anslutning till dammen och vattendraget finns idag en **kvarnbyggnad** (f. d vattendriven såg) samt dammvall med två dammluckor och ett centralt utskov.

Sågkvarnens byggnad består av en träkonstruktion med omålad stående träpanel samt sadeltak klätt med profilerad plåt. Hela byggnaden vilar på stengrund med bearbetade stenar av samma typ och storlek som stenarna i dammvall och kanal vilket kan vara en indikation på att stenarbetena är samtida. Byggnadens långsida ligger utmed vattendraget samt med ena gaveln i direkt anslutning till dammvallen med stensatt baksida. (Kvarnbyggnaden har en längd på ca 20 meter, bredd på ca 8 meter samt höjd ca 4-6 meter).

Vattnet från dammen förs genom ett reglerat utskov via en träränna till kvarnbyggnaden. Idag förefaller den inte ha någon funktion längre då kvarnbyggnaden är igensatt och kvarnhjul alt. turbin saknas. Det vatten som passerar leds via en stensatt kanal förbi kvarnbyggnaden. (längd ca; 40 meter, bredd ca; 4 meter höjd ca; 1 meter).

Kvarnbyggnaden har renoverats och underhållits under åren av ägarna och är av samma typ som liknande byggnader från tidigt 1800-tal. Byggnadens nuvarande placering överensstämmer med häradskartan för Kalmar län från år **1867**. Enligt uppgift från Rumskulla hembygdsförening ska nuvarande kvarnbyggnad vara uppförd vid sekelskiftet år 1900. Årtalet är dock inte bekräftat.

Dammvallen har ett mindre reglerat utskov vid kvarnsågsbyggnaden samt ett större centralt liggande utskov med stämbord och fall i åns huvudfåra.
I dammvallens södra ände finns ett mindre utskov med lucka som är en del av det omlöp (fiskväg) som grävdes förbi dammvallen år 2001-2002. Detta mynnar ut i ån strax nedströms dammvallens centrala utskov.

Utskovet är liksom dammvallen bakre vägg, sammanfogat av väl huggna och sammanfogade granitblock, placerade i 5 varv från marknivå. Utskovet har en sentida träkonstruktion som utgör fördämning i utskovet. Mot dammen sluttar dammvallen svagt med fyllning av sten och grus. Ovanpå dammvallen finns en plan yta (gångväg) med kantstenar.
Dammvallens längd är ca 60 meter. Bakre stenvägg är ca 3-3,5 meter hög. Centralt placerat utskovet har en bredd på ca 6 meter med en fallhöjd på ca 2 meter).

Figur 71. Hult, Rumskulla sn. Avmätning 1696 Hult 1-3 (Akt G 81-13:1).

De äldsta uppgifterna som påträffats i lantmäteriets historiska kartor är från år 1696. Via Riksantikvarieämbetets inventeringsbeskrivning hänvisas även till en *geometrisk avmätningskarta från 1706*. Där ska Hulta kvarn ha tillhört byn *Isfall* i Kalmar län. (Aktuell karta har dock inte påträffats i Lantmäteriets digitala sökväg för historiska kartor).

Figur 72. Hult och Mossåkras qvarnar 1696. Detalj ur 1696 års avmätningskarta (Akt G 81-13:1).

På storskifteskartan från år **1795** över samma område och plats, finns en ***sågqvarn*** samt en ***husbehofs mjölqvarn*** angivet vid Hulta kvarnsåg. Här framgår tydligt en damm med dammvall samt en vattenränna med kvarnhjul.

Placering och utbredning av **damm** samt **dammvall** som framträder på kartan från år 1796 förefaller överensstämma väl med den damm och vall som finns idag (om man bortser från de urschaktningar som gjorts under början på 1970-talet då man skapat ytterligare en damm uppströms den ursprungliga dammen).

På 1795 års storskifteskarta syns även vägdragningar omedelbart nedströms Hulta kvarnplats. Troligtvis bör det ha tillkommit en bro vid denna tid som det idag finns lämningar av i området mellan dammvallen och nuvarande landsvägsbro ca 20 meter nedströms ån. Idag finns endast landfästena med stenkanter kvar på vardera sidan ån.

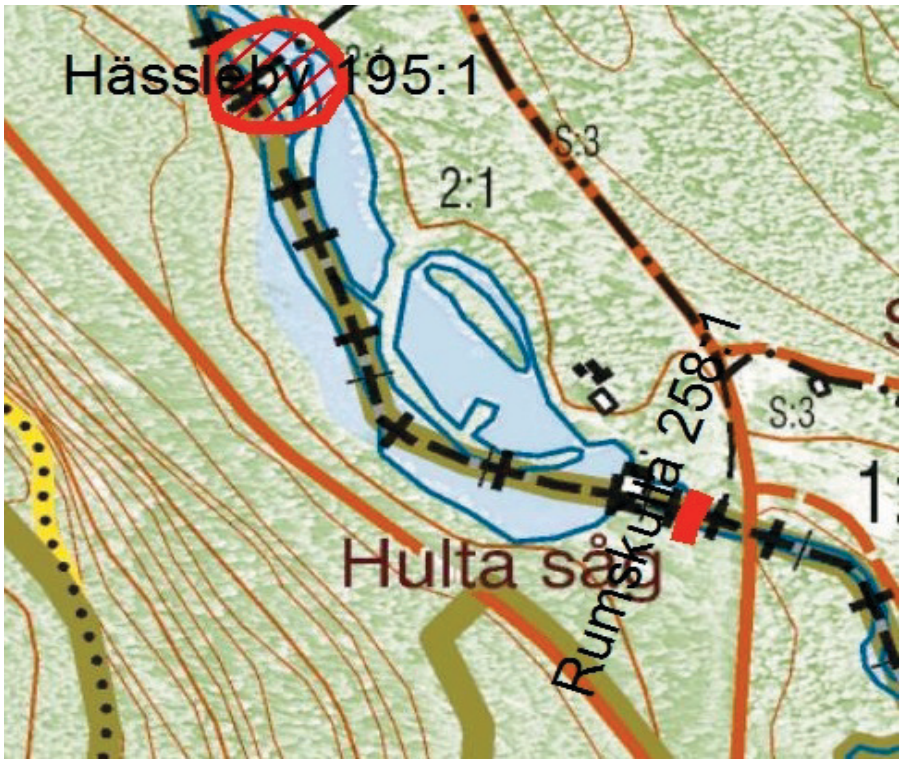

Figur 73. Detalj ur 2013 års ekonomiska karta över damm-området vid Hulta sågkvarn.

I fornminnesregistret finns RAÄ-numme**r Rumskulla 258:1** markerat vid Hulta kvarnsåg samt RAÄ-numme**r Hässleby 195:1** vid Lilliegårds såg (1696) uppströms Hulta kvarn.

Den beskrivning som finns för respektive RAÄ-nummer har vissa felaktigheter när det gäller kartanalys där man blandat ihop Lillegårds kvarn med Hulta kvarn i beskrivningen. Här lämnas uppgift om att den raserade bron varit en stenvalvsbro samt att lämningarna efter det som kan vara den gamla bron, tolkas som ett gammalt dammfäste, vilket kan ifrågasättas.

Troligtvis har den damm som finns idag en ursprunglig placering, men att den förstärkts och förbättrats genom århundradena. I många dammar är den bakre stödväggen enklare utförd med natursten. Detta är inte fallet i aktuell dammvall som består av skickligt utförda stenarbeten med hög precision i uppbyggnad och fogning. Detta gäller även den kanal som leder vattnet förbi kvarnbyggnaden nedströms genom det gamla brofästet vid ån, via sentida vägtrummor.

I laga skifteskartan från år 1913, framgår tydligt dammvallen och kvarnsågens byggnad samt den gamla vägens dragning och den stenbro som funnits över ån. Idag har vägen en sträckning över en sentida passage med underliggande bro-trumma strax nedströms de gamla brofästena till den raserade stenvalvsbron.

Figur 74. Hult nr 1-3 Rumskulla sn. Med Dammvall och kvarnbyggnad samt väg. Detalj ur lantmäteriets karta (Laga skifte 1913 Akt G81-13:3).

Platsen har även en filmhistorisk koppling då filmen Emil i Lönneberga spelades in här i början på 1970-talet med avsnittet ”Näcken har tatt han”.
Bosättningen för närliggande ”Sågstugan” (Rumskullahult 1:2) samt torpet Hulta såg förekommer första gången i husförhörslängden år 1798-1803. I husförhörslängder har dessa två bostadshus redovisats gemensamt under Hulta såg. Idag finns endast Sågstugan kvar och fungerar som fritidsbostad sedan 1940-talet (Rumskulla hembygdsförening).

Kvarnbyggnaden ger ett äldre intryck än sekelskiftet 1900. En liknande byggnad finns dokumenterad i 1860-talets häradsekonomiska karta. Byggnadens traditionella utformning för sågdrift är betydligt äldre än så. Byggnaden och dammvallen har underhållits av förre ägaren Gösta Nicklasson som även monterade in en turbin för egen elförsörjning. Han lät även i början på 1970-talet anlägga den fiskdamm som finns uppströms den gamla dammen. Uppgifter om när nuvarande dammvall med stenarbeten konstruerats har ännu inte framkommit.

Enligt uppgift från hembygdskännaren Stig Hammar i Mariannelund, byggdes sågen av bönder i byn Hult. I sågbyggnaden ska en av de först konstruerade ”sågställarna” finnas. Detta var en produktionsförbättrande konstruktion för sågverk som togs fram av en smed och uppfinnare nära Hulta såg i slutet på 1800-talet. Konstruktionen fick patent och gick på internationell export. Här finns en teknikhistorisk - industrihistorisk kontinuitet till det moderna företag (Söderhamn-Eriksson AB) i Mariannelund som grundades 1895 på gården Kåremåla i Rumskulla socken norr om Hulta såg. Idag tillverkare av industrisågar för världsmarknaden.

Nuvarande dammvall med stenarbeten är troligtvis konstruerad någon gång under 1800-talet, (med reservation för nya uppgifter) då man bör ha förstärkt och förbättrat en äldre befintlig dammvall. Enligt Stig Hammar flottades virket från skogarna via Silverån nedströms till Hulta såg i slutet på 1800-talet fram till åren 1910-15. Verksamheten vid vid sågen upphörde under 1920-30-talet.

Hulta såg har även inventerats under år 2016 av länsstyrelsen i Kalmar län inom projekt **INVÄVA** (Se WebGIS Länsstyrelsen Kalmar län, Kulturmiljöer vid vatten, **objekt K0742-050**). Länsstyrelsen i Kalmar län har bl. a värderat Hulta såg som värdefull kulturmiljö-industriarv (motsvarande industriminne i Jönköpings län).

Inför planerade fauna och fiskeförbättrande åtgärder vid Hulta såg och damm har Naturavdelningen vid Länsstyrelsen i Jönköping under år 2015 genomfört en s. k **tillsyn** av platsen tillsammans med nuvarande ägare. I samarbete med länsstyrelsens Kulturmiljöenhet har planerade åtgärder redovisats på plats under våren 2017.
Kommande arbeten och återställningar i vattendraget som genomförs av Emåförbundet under år 2018 sker under överinseende av länsstyrelsens kulturmiljöenhet.
(Meddelande angående planerade åtgärder för faunapassager vid Hulta såg samt åtgärdsområde 1-3. 2017-04-04 Länsstyrelsen Jönköpings län).

Sammantaget bedöms Hulta sågkvarn med tillhörande dammvall och damm vara en **kulturhistoriskt värdefull miljö** med hävd för kvarndrift tillbaka till 1600-talet.
Även om byggnadsår inte är känt, utgör kvarnbyggnaden samt dammvallen i detta sammanhang en **kulturhistoriskt värdefull lämning** med indirekt kontinuitet fram till dagens moderna sågverksindustri i Mariannelund med omnejd.

Rekommendationen är utifrån denna bedömning att hänsyn skall tas till miljö och lämningar inför planering av eventuella åtgärder som berör de värderade lämningarna.

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning.**
SWEREF 99 TM: N6388021 E535187

Figur 75. Dammfallet vid Hulta såg vintertid. Foto från sydöst.

Figur 76. Dammfallet vid Hulta såg sommartid. Foto från sydöst.

Figur 77. Dammen med sågbyggnad samt utskov med lucka och dämme. Foto från väster.

Figur 78. Dammvall med damm och sågbyggnad. Foto från dammvallens södra del.

Figur 79. Stensatt utloppskanal nedanför dammvall och sågbyggnad. Foto från öster.

Figur 80. Sentida träkonstruktion som dämmer vattnet vid damm-fallet. Denna kommer att avlägsnas i samband med partiell damm-sänkning under 2018.

Figur 81. Kvarnsten från den tid då kvarnen var i drift.

Figur 82. Dammlucka till befintligt omlöp. Ingår i planerade åtgärder 2018.

Figur 83. Konstruerad fiskväg (omlöp) via dammluckan nedströms damm-vallen vintertid. Foto från öster.

Figur 84. **Hulta såg** ingår i nya barnfilmsbyns utflyktsområde. Här spelades scener in i Emil-filmerna 1970.

Silverån 17. Göreda bro
Göreda bro är den äldre föregångaren till dagens moderna landsvägsbro öster om Mariannelund (Se figur 85). Endast diffusa stensatta brofästen antyder brons placering. ca 100 meter nedströms den nuvarande landsvägsbron. Den ursprungliga vägen till bron används idag som en smal tillfartsväg till närliggande fastigheter mellan Åsjön och Rökullaviken. Silverån och sjöarna utgör sedan lång tid en naturlig gräns mellan Jönköpings län och Kalmar län.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6386880 E535749

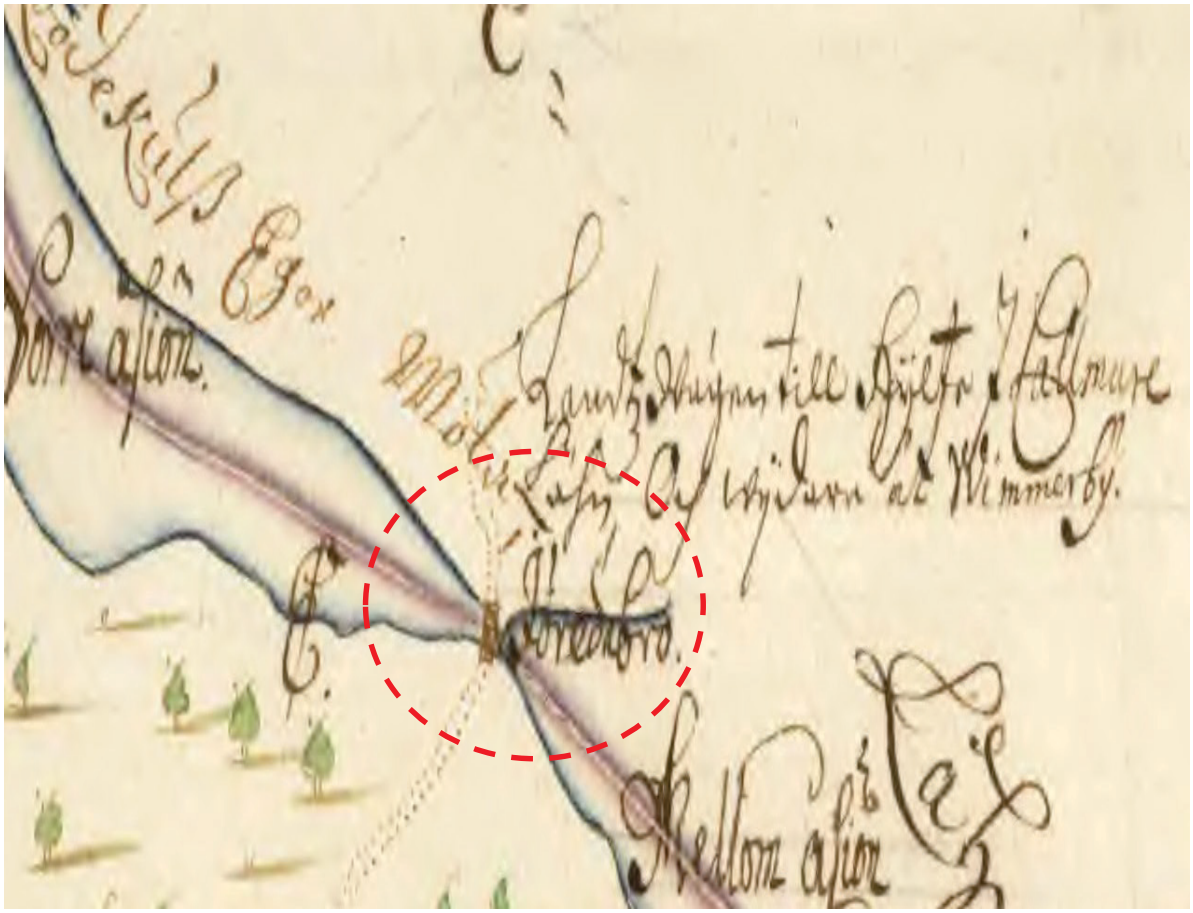

Figur 85. Hässelby 1699, Göreda bro. Norra Åsjöns södra ände. Detalj ur 1699 års avmätningskarta. Akt E55-22:2

Figur 86. Den gamla landsvägen i anslutning till den gamla rivna Göreda bro. Foto från öster.

Figur 87. Postament med järnskylt markerar gränsen mellan länen vid landsvägen och vattendraget.

Silverån 18. Spillhammar kvarn.
Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Pelarne 113:1. Beläget vid gångbro i anslutning till ett av de näs som delar av Åsjön i tre delar vid nuvarande Spillhammars camping. Kvarnplatsen finns dokumenterad på ägo-mätningskarta för Hässelby år 1699. Idag finns lämningar av kvarngrunden samt stensatta vattendelare och kanaler på båda sidor av den vik som Åsjön bildar innan den passerar näset via två kanaler till Åsjöns södra del.

Antikvarisk bedömning: **Fornlämning**
SWEREF 99 TM: N6386412 E536155

Figur 88. Delsträcka av Silverån med kvarnsymbol nedströms Å-sjön anger Spillhammars kvarn. (röd markering). Ägomätning Hässelby 1699 (Akt: E55-22:2).

Figur 89. Kvarnsten placerad med närhet till kvarngrunden belägen vid gångbron i bortre delen av bilden.

Figur 90. Grundstenarna till kvarnen (Spillhammars camping i bakgrunden). Foto från gångbron i väster.

Silverån 19. Emarps kvarn
Utmed Silverån vid Hamphorva, nedströms Åsjöns södra del, finns Emarps gård med Emarps kvarn och kvarngård beläget inom Pelarne socken, Kalmar län.
Tidigaste konkreta uppgifter om kvarndrift vid Emarp framkommer i 1833 års laga skifteskarta för Hamphorva by och år 1841 motsvarande för Stekulla by i Hässelby socken i Jönköpings län på den västra sidan av Silverån. Under sent 1870-tal byggs den kvarnbyggnad som utgör grunden för den idag befintliga kvarnbyggnaden.

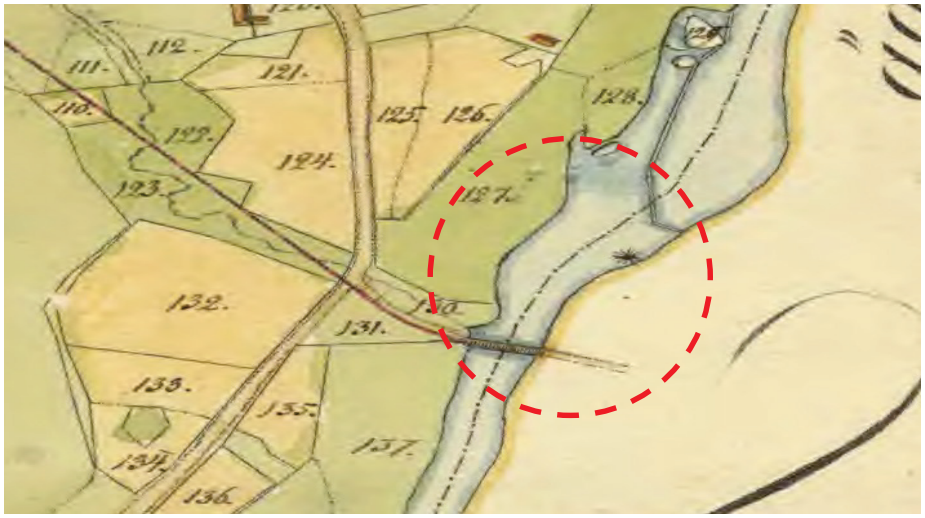

Figur 91. Kvarnsymbol samt dammvall uppströms bron vid Emarps kvarn.
Laga skifte över Stenkulla, Hässelby sn i Jönköpings län år 1841 (Lantmäteriet akt E55-38:1)

Kvarngården består av f. d mjölnarbostad (Idag permanentbostad för kvarngårdens ägare). Kvarnbyggnad med tillhörande turbinhus. Övriga gårdsbyggnader består av f. d stallbyggnad, f. d svinhus, f. d smedja/bykhus, ladugårdsbyggnad. Samtliga byggnader har idag annan funktion.
Kvarnbyggnaden byggdes förmodligen till i samband med byggandet av nuvarande mjölnarbostaden. I anslutning till kvarnbyggnaden fanns en smedja som brann ner 1918 men återuppfördes. På 1920-talet fanns även en såg i anslutning till kvarn och damm.

När nya malningsmaskiner introducerades i slutet av 1930-talet krävdes att kvarnen byggdes om för att anpassas till den nya tekniken. Från tidigare två våningar fick den nu tre våningar. I anslutning till kvarnbyggnaden vid dammutskovet, finns ett tillbyggt turbinhus som kan ha tillkommit på 1920-talet eller senare. Genererar ej elektricitet längre. Verksamheten vid kvarnen upphörde definitivt år 1975. Dammvallen har tre reglerade dammluckor (s. k spettluckor) i anslutning till kvarnen samt en ca 50 meter lång vinklad dammvall med överfall.

Då Emarps kvarnbyggnad med omgivande gårdsbyggnader ligger på Kalmar läns sida av Silverån, har en mer utförlig miljöbeskrivning och värdering utförts av länsstyrelsens kulturmiljöenhet under år 2016 inom projekt **INVÄVA.** I denna beskrivs även Emarps stenvalvsbro (Se WebGIS Länsstyrelsen i Kalmar län, kulturmiljöer vid vatten objekt **K0742-M060**)

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning**
SWEREF 99 TM: N6384635 E538591

Figur 92. Emarps kvarnbyggnad med turbinhuset som tillbyggnad vid intagets dammluckor och utskov för damm och dammvall. Foto från nordväst.

Figur 93. F. d stallbyggnad med dekorativ kvarnsten i förgrunden. Idag förråd och garage. Kvarnbyggnaden i bakgrunden. Silveråns fåra omedelbart till vänster om stallbyggnaden.

Silverån 20. Emmarp stenvalvsbro

Figur 94. Emarps stenvalvsbro med fem valv och pelarnosar vid valv-basen. Foto från söder.

Nedströms kvarnen (ca 100 meter) finns Emmarps stenvalvsbro för transport via landsvägen över Silverån mot byn Sevedstorp (Bullerbyn) och den medeltida Pelarne kyrka, Pelarne socken i Vimmerby kn.
Bron har fem vackert slagna stenvalv i huggen granit med pelarnosar på motströmssidan som avslut. Profilerad stålbalk och järnrör utmed brons båda långsidor. Troligtvis uppförd under tidigt 1900-tal. Har ersatt äldre föregångare. Sentida asfaltsbelagd körbana.
Längd 45 meter, bredd 4,5 meter.
I brons mitt går länsgränsen mellan Jönköpings län i väster och Kalmar län i öster.

FMIS-registrerad med RAÄ-nummer Hässelby 26:1 (Datering saknas).

Antikvarisk bedömning: **Övrig kulturhistorisk lämning**
SWEREF 99 TM: N6384557 E538645

Värdering enligt system Kultur Aqua kulturhistoriska objekt och miljöer

Utvärdering av lämningar och miljöer längs Toftaån i denna rapport bygger på den värderingsmodell som prövats i Länsstyrelsernas rapport Kultur Aqua – System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag. (Meddelande 2009:46)

Figur 95. **Värderingsmodell**

Värderingstyp	**Värdering**			**Kommentar**
	Högt	**Medel**	**Lågt**	
Dokumentvärde	8	4	2	
Kvalitet	4	2	1	
Sällsynthet	5	3	--	
Representativitet	3	1	--	
Pedagogiskt värde/miljö	4	2	1	
Tillgänglighet	3	2	1	
Upplevelsevärde	4	3	1	
Speciella förhållanden				
Summa				
Max	**31**			

A: Ruin, avser objekt/miljöer med lämningar **utan** kvarvarande överbyggnader i trä eller andra material.

B: Objekt eller miljö **med** någon form av **kvarvarande överbyggnad** i trä eller annat material. Gäller även om objektet är en bro som används eller är bevarad.

C: Anvisar en miljö där **både** ruiner **och** byggnader finns blandade.

Figur 96**. Lämningskategorier, tidigare registrerade och ny-inventerade objekt för Silverån**

Kategori	Antal tidigare kända	Antal ny-inventerade	Totalt
Bro alt. brofästen	2	3	5
Kvarn		9	9
Såg (även stickhyvel)	2	4	6
Fast fiske (även upp-gift om)			
Lägenhetsbebyggelse (torp)			
Dammvall	2	4	6
Husgrund			
Vägmärke	1	1	2
Röse/gravfält			
Stensättning			
Fyndplats			
Industriminne,(stående byggnader)	2	2	4
Naturföremål, Plats med tradition		1	1
Färdväg	3	3	6
Pappersindustri			
Textilindustri			
Småindustriområde			
Tegelbruksugn, stenugn		1	1
Kraftstation		1	1
Totalt	**12**	**29**	**41**

Figur 97**. Silverån 2. Gnösta skvaltkvarn**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	2	
Speciella förhållanden: Liten bäck/ biflöde till Gnöstasjön/Silverån		
Summa	**11**	

Figur 98**. Silverån 3. Haddås hålldamm**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Övrig kulturhistorisk lämning (ÖKL)
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	2	
Speciella förhållanden:		
Summa	**14**	

Figur 99**. Silverån 4. Haddås vattensåg**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	1	ÖKL
Kvalitet	1	
Sällsynthet	1	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Summa	**14**	

Figur 100**. Silverån 6. Hålldammens kvarnplats**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	1	Uppgift om
Kvalitet	1	
Sällsynthet	-	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden: Kvarnsten mot träd markerar platsen		
Summa	**9**	

Figur 101. **Silverån 7. Stenugnslämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	ÖKL
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	2	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållan-den		
Summa	**15**	

Figur 102**. Silverån 8. Haddås bykvarn**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	Fornlämning
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden: Fornlämning		
Summa	**19**	

Figur 103**. Silverån 9. Tyresbo sågkvarn**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	ÖKL
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden: Renoverad kvarnbyggnad. Vattendragsåtgärder Emåförbundet 2018. Inventerad och värderad inom projekt INVÄVA vid Länsstyrelsen i Kalmar län 2016.		
Summa	**24**	

Figur 104. **Silverån 11. Broholm kvarnlämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	3	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden: Privat tomt. Äldre byggnad f. d mjölnarbostad, idag fritidshus. Naturligt omlöp.		
Summa	**15**	

Figur 105. **Silverån 12. Vadet/Vakten brolämning**

	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden:		
Summa	**15**	

Figur 106. **Silverån 13. Kåremåla sågkvarnslämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden:		
Summa	**13**	

Figur 107. **Silverån 14. Källeberga kvarnlämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden: Kvarnstenar i och vid vattendraget markerar platsen.		
Summa	**16**	

Figur 108. **Silverån 16. Hulta sågkvarn**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	ÖKL
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden: Inspelningsplats/ utflyktsmål Barnfilmsbyn. Vattendragsåtgärder Emåförbund. 2018. Inventerad och värderad inom projekt INVÄVA vid Länsstyrelsen i Kalmar län 2016.		
Summa	**29**	

Figur 109**. Silverån 17. Göreda brolämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	1	
Sällsynthet	-	
Representativitet	-	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden:		
Summa	**7**	

Figur 110. **Silverån 18. Spillhammars kvarnlämning**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	Fornlämning
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden: Gångbro till camping passerar över kvarn-lämningarna.		
Summa	**13**	

Figur 111. **Silverån 19. Emarps kvarn**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	ÖKL
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden: Välbevarad kvarn med interiören intakt. Kraftstation. Nära väg till Bullerbyn, Pelarne. Ligger i Kalmar län. Inventerad och värderad inom projekt INVÄVA vid Länsstyrelsen i Kalmar län 2016.		
Summa	**30**	

Figur 112. **Silverån 20. Emmarps stenvalvsbro**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden: Vacker stenvalvsbro med fem valv nära Emmarps kvarn. Väg till Bullerbyn, Pelarne. Länsgränsen delar bron. Värderad av Länsstyrelsen i Kalmar län inom projekt INVÄVA.		
Summa	**25**	

Grupp 1. Kulturhistoriskt värdefull miljö

MILJÖ I C: HULTA SÅGKVARN

Berör Silverån 16

Hulta sågkvarn med dammvall och damm ingår i fastigheten Rumskullahult 2:1,Vimmerby kommun och Hässleby 2:1 i Eksjö kommun.

Hulta såg ligger vid Silverån i den nedre delen av Hässleby - Silveråns naturreservat drygt 200 meter uppströms Åsjön. Naturreservatet utgörs av ett långsmalt och långsträckt barrskogsområde intill Silverån och länsgränsen mot Kalmar med en topografi som medfört naturliga förutsättningar för dämning av vatten till vattendrivna sågar och kvarnar.

Vid Hulta sågkvarn finns information om de biotopvårdande åtgärder som gjorts i Silverån. Vid sågkvarnen genomfördes under år 2001-2002 åtgärder vilket innebar utläggning av block, sten, grus och träd i ån samt byggande av fiskväg (omlöp) genom yttre änden av dammvallen.

Den del av Silverån som rinner genom Jönköpings län inventerades under hösten 2015 och 2016 inom projekt -Kulturmiljöer längs vattendrag - Kultur Aqua (Kulturmiljöenheten Länsstyrelsen i Jönköpings län).

Den äldre byggnad (Rumskulla Hult 2:1) med gårdshus som ligger i dammens närområde, är ditflyttat av virkeshandlaren Gösta Nicklasson på 1940-talet. Det har ingen koppling till den ursprungliga sågkvarnens verksamhet. Idag fungerar huset som fritidsbostad.

I direkt anslutning till dammen och vattendraget finns idag en **kvarnbyggnad** (f. d vattendriven såg) samt dammvall med tre utskov. Kvarnbyggnaden har renoverats och underhållits under åren av och är av samma typ som liknande byggnader från tidigt 1800-tal. Byggnadens nuvarande placering överensstämmer med häradskartan för Kalmar län från år **1867**. Enligt uppgift ska nuvarande kvarnbyggnad vara uppförd vid sekelskiftet år 1900 (Rumskulla hembygdsförening).

Nuvarande dammvall med stenarbeten är troligtvis konstruerad någon gång under 1800-talet, (med reservation för nya uppgifter) då man bör ha förstärkt och förbättrat en äldre befintlig dammvall. Enligt Stig Hammar flottades virket från skogarna via Silverån nedströms till Hulta såg i slutet på 1800-talet fram till åren 1910-15.

Med anledning av planerade åtgärder vid Hulta såg och damm genomfördes en besiktning av platsen i omgångar under 2015 och 2016 med förberedande kartstudier av historiska kartor samt fotodokumentation och beskrivning av området.
Våren 2017 genomfördes ytterligare en gemensam besiktning av undertecknad tillsammans med Emåförbundets fiskekonsulenter. Detta m a a att förbättrande åtgärder för faunapassage planeras under 2018 av Hulta damm med omlöp samt Tyresbo kvarn och andra delar av Silverån uppströms Hulta sågkvarn där återställning av rensade delsträckor kommer att ske.

Sammantaget bedöms Hulta sågkvarn med tillhörande dammvall och damm vara en **kulturhistoriskt värdefull miljö** med hävd för kvarndrift tillbaka till 1600-talet.
Även om byggnadsår inte är känt, utgör kvarnbyggnaden samt dammvallen i detta sammanhang en **kulturhistoriskt värdefull lämning** med indirekt kontinuitet fram till dagens moderna sågverksindustri i Mariannelund med omnejd. Länsstyrelsen i Kalmar län har värderat Hulta såg som **industriarv** , vilket motsvarar **industriminne** enligt länsstyrelsen i Jönköpings län.

MILJÖ II C: TYRESBO SÅGKVARN

Berör Silverån 9

Såg och kvarn med kvarnbostad och gårdshus. ”Såg och qvarn” med byggnader finns markerad på 1868-77 års Häradsekonomiska karta för Rumskulla socken, Östergötland.
Kvarndrift efter 1850 har (ännu) inte kunnat beläggas i historiskt kartmaterial men benämningen ”skvaltet” kan antyda äldre kvarn-verksamhet före 1850. Enligt uppgift flottades virke till sågen från uppströms liggande avverkningsområden (Våge Johansson, Ingatorp).

Nuvarande kvarnbyggnad uppförd under denna tidsperiod av ägare till Tyresbo gård. Kvarnbyggnaden är restaurerad under senare år. Gamla dammvallen har dämmande funktion med provisoriskt lagad dammvall. Stenförstärkt dammvall med ovanpåliggande gång/körväg finns på båda sidor om ån. Delvis igenväxt på den södra sidan ån. Ingår i Emåförbundets förslag till åtgärdsplan för restaurering av Silverån.

MILJÖ III B : EMARPS KVARN

Berör Silverån 19

I Hamphorva, Pelarne socken, Kalmar län finns Emmarps kvarn med kvarngård, vid Silverån nedströms Åsjön.
Kvarndrift belagd i laga skifteskartor över Hamphorva by på 1830 och 1840-talet. Troligtvis har äldre verksamhet funnits. Kvarnbyggnad ombyggd till tre våningar med tillhörande f. d mjölnarbostad (byggnation år 1879) samt gårdsbyggnader som stall, svinhus, smedja, ladugård.
Dammvall med tre reglerade dammluckor i anslutning till kvarnen samt en lång dammvall vilken dämmer upp och vattnet delvis med överfall och leder in det mot kvarnens intag och en tillbyggd turbinbyggnad utan funktion idag.
Verksamheten vid kvarnen upphörde definitivt i mitten på 1970-talet. Permanent boende i kvarngården huvudbyggnad av nuvarande ägare till kvarngården**.** Kvarnbyggnaden och övriga till gården hörande byggnader ligger på Kalmar läns sida av länsgränsen.

Kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen i Kalmar län har utfört en mer ingående miljöbeskrivning och värdering av Emarps kvarn inom projekt INVÄVA.

Grupp 2. Kulturhistoriskt värdefull lämning

OBJEKT I: Hulta såg och dammvall

Berör Silverån 16

Även om byggnadsår inte är känt, utgör kvarnbyggnaden samt dammvallen i detta sammanhang en **kulturhistoriskt värdefull lämning** med indirekt kontinuitet fram till dagens moderna sågverksindustri i Mariannelund med omnejd. Sammantaget bedöms Hulta sågkvarn med tillhörande dammvall och damm även vara en kulturhistoriskt värdefull miljö med hävd för kvarndrift tillbaka till 1600-talet.

OBJEKT II :Emmarps stenvalvsbro

Berör Silverån 19

Omedelbart nedströms kvarnen finns Emmarp stenvalvsbro för landsvägen över Silverån mot ”Bullerbyn” Pelarne i Vimmerby kn. Bron har fem vackert slagna stenvalv i huggen granit med pelarnosar på motströmssidan som avslut. Längd 45 meter, bredd 4,5 meter. Profilerad stålbalk och järnrör utmed brons båda långsidor. Asfaltsbelagd körbana. Bron delas av länsgränsen mellan Jönköping och Kalmar län. FMIS-registrerad med RAÄ-nummer Hässelby 26:1. Datering ej angiven.

OBJEKT III: Haddås bykvarn

Berör Silverån 8

En kvarnbyggnad finns markerad på storskifteskarta för Hamra by, Rumskulla socken för år 1782, 1808 och 1840. Platsen är belägen nedströms Hålldammen i en brant klippravin med bergvägg mot norr. (Skogsväg från Haddås by nedströms mot landsvägen vid Broholm, passerar platsen). Kvarngrund av kallmurad sten med ovanpåliggande delar av den timrade kvarnbyggnaden. Vattnet rinner fritt genom den knappt skönjbara fördämning som en gång reglerade vattnet till kvarnens vattenhjul.

OBJEKT IV: Brolämning (Vadet-Vakten)

Berör Silverån 12

Brofundament av kallmurad grovhuggen kantsten med fyllning av packad sten och jord till f. d äldre träbro. Dokumenterad på äldre storskifteskarta från år 1818.
Bron har stensatta landfästen på båda sidor av ån samt ett centralt placerat kvadratiskt stenfundament. Längd 20 meter. Bredd 6 meter. Höjd 1.5-2 meter.

OBJEKT V: Broholm kvarnlämning

Berör Silverån 11

Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Rumskulla sn 89:1. Enligt beskrivning skall här funnits verksamhet för malning, oljeslageri, färgeri och vadmalsstamp. Lämningar av kvarngrund med stengrunder och dammvall av sten och jord med sentida provisorisk anordning för dämning. Delvis igenväxt damm mellan Hornsvedsbron och plats för kvarnlämningar. Ån har fri passage på södra sidan om kvarnens södra dammvall. Kvarndrift finns dokumenterad som ”tvenne sqvaltkvarnar” på 1729 års avmätningskarta för Tyresbo gård nr 1 samt för Wiggesbo år 1812.

OBJEKT VI: Spillhammar kvarnlämning

Berör Silverån 18

Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Pelarne 113:1.
Belägen vid gångbro i anslutning till ett av de näs som delar av Åsjön i tre delar vid Spillhammars camping. Kvarnplatsen finns dokumenterad på en s. k ägo-mätningskarta för Hässelby socken år 1699. Idag finns lämningar av kvarngrunden samt stensatta vattendelare och kanaler på båda sidor av den vik som Åsjön bildar, innan den passerar näset via två kanaler till södra delen av Åsjön.

Grupp 3.Lämning med måttligt kulturhistoriskt värde

OBJEKT VII: Gnösta skvaltkvarn

Berör Silverån 2

Från den norra sidan ån på markägor tillhörande Gnöst by (Kalmar län) rinner en liten bäck i sluttande terräng ner mot Gnöstasjön och Silverån. Platsen benämns ”*Dammen*” på fastighetskartan. I likhet med **Silverån 1** finns den utmärkt som *Sqvalteqvarn* på 1804 års storskifteskarta för Gnöst, Rumskulla sn. På den detaljerade 1868-77 års häradskarta finns den inte markerad, varför det är troligt att den inte brukas längre vid den tidpunkten.

Platsen är inventerad sedan tidigare (1980-talet) och är registrerad som RAÄ Rumskulla 259:1. Vid inventeringen 2015 gick endast den forna dammvallen att tyda i den igenväxta terrängen. Den diffusa dammvallen är ca 20 meter lång och påminner mer om en låg mossbeklädd stengärdesgård. Den utgör fortfarande en viss dämning varför den gamla dammen blivit en liten mosse.

Inga tydliga spår av grund till skvaltkvarn dock ett antal stenblock med vattenfall omedelbart nedströms dammvallens raserade utskov. Torplämningar i närområdet vittnar om vilka som nyttjat bäckens vattenflöde för att driva en skvaltkvarn till husbehov (RAÄ Rumskulla 202:1,197:1,198:1).

I samma område men i planare skogsterräng utmed Gnöstasjöns och Silveråns norra strand, finns två registrerade lämningar efter kolbottnar- kolningsanläggningar (RAÄ-nr Rumskulla 293:1- 290:1).

OBJEKT VIII: Haddås hålldamm, kvarnplats

Berör Silverån 3

Gammalt vad med gångbro över ån. (Finns dokumenterad på storskifteskarta från år 1782). Förbinder byarna norr om Silverån via äldre vägsträckning genom skogen med Haddås by närmast söder om ån samt Hamra och Gnöst by norr om ån. Lämningar av överväxt dammvall vid gångbron. Nedströms, ca 50 meter, finns en stensatt kanal jämsides med huvudfåran och enstaka grundstenar där det tidigare legat en mindre såg - stickhyvel. Kanalen mynnar i den s. k ”Döpa-hålan” en plats där en lokal församling tillhörande baptistsamfundet utförde dop av vuxna under åren 1917-18.

Objekt IX: Stenugnslämning (Kolarkoja)

Berör Silverån 7

Lämning av en stensatt ugn belägen på den södra sidan av Silverån. Förmodligen är det (i jämförelse med liknande lämningar), en kolarkoja vilket indikerar att det bör finnas spår av äldre skogsbruk med närliggande övertorvade kolmilor i området. Ett samband kan finnas med ett annat område, men i planare skogsterräng utmed Gnöstasjöns och Silveråns norra strand. Där finns två registrerade lämningar efter kolbottnar och kolningsanläggningar. (Se figur 17. RAÄ-nr Rumskulla 293:1- 290:1).

OBJEKT X: Kåremåla sågkvarnslämning

Berör Silverån 13

Äldre kvarnplats registrerad i FMIS med RAÄ-nummer Hässleby 192:1. Idag finns diffusa lämningar av dammvall och enstaka grundstenar.
Enligt uppgift från fornminnesregistret (FMIS) kan uppgifter från lokalt boende ange att lämningarna hör ihop med en vattensåg/stickhyvel som tillhörde Kåramåla gård, beläget i Rumskulla socken norr om ån.
Platsen är felaktigt markerad. Den ligger i verkligheten ca 200 meter nedströms den plats som markerats i GIS/FMIS. Denna lämning skall dock inte förväxlas med den Kåremåla kvarn vars lämningar ligger nedströms, markerade på en s. k ägo-mätningskarta från år 1699.

OBJEKT XI: Källeberga kvarnlämning

Berör Silverån 14

Äldre kvarnplats registrerad i FMIS (RAÄ-nummer Hässleby 194:1). Belägen cirka 100 meter nedströms Kåremåla kvarnplats (RAÄ 193:1). Kvarndrift på platsen finns dokumenterad på karta för ägo-mätning; Hässelby år 1699. Kvarnen finns även utmärkt på storskifteskarta år 1794 för Rumskulla socken, Kalmar län. Idag finns diffusa lämningar av dammvall och enstaka grundstenar. Kvarliggande malstenar i och bredvid vattendraget samt hålväg till platsen indikerar kvarnens läge.

OBJEKT XII: Göreda brolämning

Berör Silverån 17

Den på historiska kartor återgivna **Göreda bro** återfinns idag ca 100 meter nedströms dagens moderna landsvägsbro öster om Mariannelund. Endast diffusa stensatta brofästen antyder brons placering. Den ursprungliga vägen till bron används idag som en smal tillfartsväg till närliggande fastigheter mellan Åsjön och Rökullaviken. Silverån och sjöarna utgör sedan lång tid gräns mellan Jönköpings län och Kalmar län.

Typmiljöer – Motivering

Enligt utvärderingsmodellen för klassning av vattendrag bedöms Silverån Övre vara ett vattendrag motsvarande **Typ II**.

Typ II: Innebär att det finns flera ensamliggande lämningar med tidigare verksamhet som inte har någon gemensam koppling utöver att de använder samma vattendrag. Lämningarna kan vara från olika tider eller ligga geografiskt åtskilda. Till denna kategori räknas:

Objekt Silverån:

Objekt 1: Gnösta hålldamm (uppgift om)
Objekt 2: Gnösta skvaltkvarn
Objekt 4: Haddås stickhyvel
Objekt 6: Hålldammens kvarnplats
Objekt 8: Haddås kvarn
Objekt 9: Tyresbo kvarn
Objekt 10: Hornsveds såg
Objekt 11: Broholm kvarnplats
Objekt 12: Brofundament
Objekt 13: Kåremåla sågkvarn
Objekt 14: Källeberga kvarnplats
Objekt 15: Lilliegårds kvarn (Uppgift om)
Objekt 16: Hulta sågkvarn (delvis Kalmar län)
Objekt 18: Spillhammar kvarn
Objekt 19: Emarps kvarn (Kalmar län)

Ovanstående objekt och kvarn-lämningar som inventerats utmed Silverån övre kan inte värderas som småindustriella miljöer med olika verksamheter på samma plats (Fler än malning i vattendriven kvarn och sågning i vattendriven såg). Däremot kan vattendraget värderas som ett **kvarnvattendrag.**

Silverån övre som är ett genomgående grunt vattendrag har under en period i slutet av 1800-talet fram till tidigt 1900-tal haft flottningsverksamhet utmed aktuell del av Silverån. Flottning till sågen vid Tyresbo kvarn är ett exempel på detta. Förmodligen har det även transporterats timmer ner till Hulta sågkvarn. Vattendraget är mer eller mindre rensat men några övriga tydliga anläggningar från denna flottning finns inte kvar.

Det dominerande transportsättet av skogstimmer till sågarna utmed mindre vattendrag i äldre tid, ägde rum på vintern med häst och släde. Sammantaget motiverar detta inte fullt ut att bedöma aktuellt vattendrag som ett Typ III: Vattendrag med system av lämningar.

Rekommendation

Restriktivitet ska gälla vid eventuella åtgärder i vattendraget vid de i rapporten beskrivna:

Grupp 1. Kulturhistoriskt värdefulla miljöer:

Miljö 1 C: Hulta sågkvarn (Damm, dammvall med utloppskanal samt kvarnbyggnad)
Miljö II C: Tyresbo kvarn (Skvaltet)
Miljö III B: Emmarps kvarn.

Grupp 2. Kulturhistoriskt värdefulla lämningar:

Objekt I: Hulta såg (byggnad och dammvall med utloppskanal)
Objekt II: Emmarps stenvalvsbro
Objekt III: Haddås bykvarn
Objekt IV: Brolämning
Objekt V: Broholm kvarn-lämning
Objekt VI: Spillhammar kvarn-lämning

För de objekt som fått en något lägre klassning, enligt **grupp 3:**
Lämning med **måttligt kulturhistoriskt värde** bör allmän hänsyn tas vid objektet.
En basdokumentation för fornlämningsregistrets och länsstyrelsens räkning kan vara tillräckligt vid några av dessa lämningar.

I juni 2014 presenterade **Vattenverksamhetsutredningen** sitt slutbetänkande gällande utredningen om att dagens regler för vattenkraftverk och andra vattenverksamheter är omoderna och behöver ses över. Utredningen har påverkan på Havs och Vattenmyndighetens (HAV) arbete med ökad biologisk mångfald i rinnande vatten och indirekt kulturmiljöerna utmed vattendragen.

Oavsett utredningens resultat ska **särskild hänsyn** tas vid lämningar och miljöer som utgör **fornlämningar** då ingrepp i och vid denna kategori lämningar **kräver tillstånd** enligt 2 kapitlet § 12 och 13 kulturmiljölagen. Om något objekt skulle beröras bör ett **samråd** ske i god tid med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet om vad som är lämpligt.

Generellt gäller samråd med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet om vad som är lämpliga åtgärder. Vid vattendraget finns enskilda fornlämningar med skydd enligt Kulturmiljölagen. Här behövs därför tidigt samråd och tillståndsprövning för att utföra en åtgärd på ett rättssäkert sätt. I och med åldersrekvisitet som är satt till år **1850** i den reviderade Kulturmiljölagen, har behovet av tidiga samråd förstärkts. Inför planerade åtgärder i Silverån övre (2018) har tidigt samråd tagits, till stor fördel för inblandade parter.

Referenser

Källor och Litteratur

Agertz, J. Om ortnamn i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 2008.
Meddelanden från Jönköpings läns Hembygdsförbund & Jönköpings läns museum.

Bevarandeplan för Natura 2000-område; Emåns vattensystem 2005 samt Silverån norra 2006. Länsstyrelsen i Kalmar län.

Dedering, C. Projekt typvattendrag 2005. Länsstyrelsen i Kalmar län.

Dedering, C. Kulturhistoria Ur Dimma; Emåns avrinningsområde 2001.
Länsstyrelsen i Kalmar län.

Lindegård, P. Kulturhistorisk miljöbeskrivning-värdering Emarps kvarn, Silverån 2017.
Länsstyrelsen i Kalmar län.

Filmbyn Småland; Plan och genomförandebeskrivning, Detaljplan 2013. Eksjö kommun

Hässleby- Silveråns naturreservat med skötselplan 2008. Länsstyrelsen i Jönköpings län.

Kunskapsöversikt för kulturmiljö och vattenförvaltning; Emåns avrinningsområde.
Delrapport inom Kulturmiljö och vattenförvaltning. Södra Östersjöns vattendistrikt 2011.

Kultur Aqua – System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag.
Länsstyrelsen meddelande 2009:46.

Kraft, A. Minnen vid vatten: Inventering av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua år 2011; Bruzaån,Gnyltån och Sällevadsån. Meddelande nr 2014:13. Länsstyrelsen i Jönköpings län.

Lokal utvecklingsplan Mariannelund 2012-2016: Emilkraften, Studieförb. Leader, Eu, Astrid Lindgrens hembygd.

Naturreservatet Hässleby - Silverån. Eksjö kommun

Naturvårdsprogram; Emåns avrinningsområden.
Lokal utvecklings- och översiktsplan 2007 för Vimmerby kommun.

Norbäck-Sandstedt. Haddås by. Uppsats för proseminariet i geografi 1953. Göteborgs univ.

Område av riksintresse för naturvård i Kalmar län 2004. Länsstyrelsen Kalmar län.

Redovisning av utförd Biotopvård i Silverån, Östergötland 2007. Emåförbundet.

Restaurerade vattendrag; Rapport Riksantikvarieämbetet 2007:14.

Silveråns naturreservat. Naturreservat i Östergötland. Länsstyrelsen Östergötland.

Spåren från förr - Grönare skog. Skogsstyrelsen 1999.

Silveråns dalgång. Områdesnummer NRO08012. Länsstyrelsen Kalmar län.

Söderberg, M. Kulturhistorisk bedömning rörande Skvaltet-kvarnen och dess dammvall inom åtgärdsområde 3. Emåförbundet – Eksjö kommun 2010.

Troedsson, B. Områdesbeskrivning för Emåns delavrinningsområde; Silverån Övre Emåprojektet, Vattendirektivgruppen. Vetlanda kommun 1997.

Vatten Informations System Sverige (VISS): Silverån: Brusaån-Källan 2011.

Återintroduktion av flodpärlmussla i Silverån 2006-2008. Slutrapport, Emåförbundet.

Åtgärdsplan på restaurering i Silverån mellan Rösjön och Gnöstasjön 2010.
Johansson, P & Nydén, T. Emåförbundet.

Arkiv och webbplatser

FMIS, Informationssystem om fornminnen:
http://(www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html. Riksantikvarieämbetet

Historiska kartor, Lantmäteriets digitala söktjänst:
http:// historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/search.html

Länsstyrelsen Web GIS för Länsstyrelsen i Jönköpings län; Kulturmiljöer vid vatten (Projekt KulturAqua).

Länsstyrelsen WebGIS för Länsstyrelsen i Kalmar län; Kulturmiljöer vid vatten (Projekt INVÄVA).

Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister (BBR).

Vatten Informations System Sverige (VISS).

Kartmaterial

Akter hämtade ur Lantmäteriets digitala tjänst Kartor-Historiska kartor:

Rumskulla socken. Häradskartan 1868-1877 Kalmar län. Akt J112-36-23.

Gnöst 1-2 Rumskulla socken. Kalmar län. Storskifte 1804. Akt G81-8:1

Haddåsa nr 1-6. Ingatorps socken. Jönköpings län. Storskifte 1808. Akt E 57-19:3.

Tyrisbo nr 1 Rumskulla socken. Kalmar län. Avmätning 1729. Akt: G81-36:1

Hässleby socken. Ägomätningskarta 1699. Jönköpings län Akt: E55-22:2

Björkeberg nr 1 Hässelby socken Storskifte 1770. Akt E55-4:1

Hult 1-3 Storskifte 1795 Akt G81-13:2

Kåremåla nr 1. Rumskulla socken Storskifte 1790 Kalmar län Akt G81-19:1

Kåremåla-Holmsjökull. Avmätning 1757 (tvist) Akt: G 81-12:1 Detalj

Hult 1-3 Avmätning 1696. Akt G 81-13:1.

Hult nr 1-3. Laga skifte 1913 Akt G81-13:3

Hulta sågkvarn 2013 års ekonomiska karta.

Högebro - Olovstorp, Hässelby socken. Ägomätningskarta 1696-1699,. Akt E55-22:2

Kaselarp nr 1 Pelarne socken. Storskifte 1797. Akt G77-10:1.

Norrlida nr 1-2 Pelarne socken. Storskifte 1788 och 1791. Akt G77-18:1

Rökulla nr 1-2. Rumskulla socken. Storskifte 1788. Akt G81-28:1

Hornsved nr 1-5. Ingatorps socken. Avmätning 1728. Akt E57-22:1

Stenkulla nr 1. Hässleby socken. Laga skifte 1841. Akt E55-38:1

Linneryd, Hässelby socken. Storskifte 1818 Akt E55-28:1

Hamra, Rumskulla socken. Storskifte 1782. Akt G81-11:1

Otryckta källor

Meddelande angående planerade åtgärder för faunapassager vid Hulta såg Silverån samt åtgärdsområde 1-3. 2017-04-04. Länsstyrelsen Jönköpings län.

Meddelande angående tillsyn av Hulta såg på fastigheten Rumskullahult 2:1 i Vimmerby kommun och Hässleby 2:1 i Eksjö kommun. Länsstyrelsen Jönköpings län.

Nilsson, I. Emarps kvarnhistorik. Emarps kvarn, Mariannelund 2015.

Övriga källor

Andersson Paul (Tyresbo gård) Vimmerby kommun
Johansson Wåge. Haddås by, Ingatorp. Eksjö kommun
Hammar Stig. Mariannelund. Eksjö kommun
Samuelsson Leif. Rumskulla hembygdsförening. Vimmerby kommun